

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əhliyyətli Səbuhi Ədalət oğlu

“İstehlak krediti, onun təşkili və inkişaf perspektivi”

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma: Bank işi

Elmi rəhbər: **Magistr proqramının rəhbəri:**

dos. i.f.d. Zeynlov Z.H.

dos. i.e.n. fəxri prof. Bəşirov R.A.

Kafedra müdiri:

i.e.d. prof. Ələkbərov Ə. Ə.

B A K I - 2 0 1 7

MÜNDƏRİCAT.

Giriş.....	3
I Fəsil. Kreditin mahiyyəti və formaları sırasında istehlak kreditinin yeri	
1.1. Kreditin mahiyyəti və xarakteristikası.....	6
1.2. İstehlak krediti kreditin formalarından biri kimi.....	14
1.3. İstehlak krediti - əhalinin istehlak ehtiyaclarının kreditləşdirilməsi elementi kimi.....	21
II Fəsil. Azərbaycanda istehlak kreditləşdirilməsinin təşkili və təhlili	
2.1. Bankda kreditləşmə prosesinin təşkili.....	29
2.2. Azərbaycanda istehlak kreditlərinin kəmiyyət və keyfiyyət təhlili.....	39
2.3. İstehlak kreditlərində Bank risklərinin idarə olunmasının xüsusiyyətləri.....	47
III Fəsil . Azərbaycanda istehlak kreditləşməsinin inkişaf perspektivi.	
3.1. Azərbaycanda əhalinin istehlak kreditləri ilə təmin olunması vəziyyəti.....	54
3.2. Müasir dövrdə istehlak kreditləşdirməsinin problemləri.....	58
3.3. İstehlak kreditlərinin inkişafının perspektivləri.....	67
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	76
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	79
РЕЗЮМЕ	
SUMMARY	
REFERAT	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İqtisadi metodlar sistemində iqtisadiyyatın idarə edilməsində vacib yeri monetar kateqoriyalar yəni, maliyyə və kredit tutur. Əvvəlki illərin təcrübəsi göstərir ki, maliyyə münasibətlərinin yeni prinsiplərinin inkişaf etdirilməsi, köklü tədbirlərin həyata keçirilməsi olmadan mümkün deyil. Kredit sisteminin stabil vəziyyəti qiymətli kağızlar bazarına, mal və xidmətlər bazarına əhəmiyyətli təsir göstərir. İstehlak kreditləşdirilməsinin inkişaf etdirilməsi, təkmilləşdirilməsi pul vasitələrinin cari dövriyyədən daxili yığma yönəldərək ölkəni nəinki investisiya, həmçinin infilyasiya böhranından xilas edə bilər. İstehlak kreditləri ilə təmin olunmanın inkişaf etdirilməsi həmçinin sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına yardımçı olur. İqtisadi və sosial tərəflərindən başqa, istehlak kreditləşməsi ölkənin bank sisteminin fəaliyyətinin effektivliyinin və səmərəliliyinin artırılmasında vacib rol oynayır. Müxtəlif ticarət müəssisələrindən uzunmüddət istifadə olunan istehlak, məişət mallarının qısa müddətə alınması əmtəə dövriyyəsini genişləndirir, həmçinin istehsal müəssisələrində istehsalın dinamikasına müsbət təsir göstərir, hansı ki müəssisələr işçilərə məvacib verir, büdcə ilə hesablaşırlar. Buda əhəlinin həyat səviyyəsinin son nəticədə artırır, ümumi sosial iqtisadi vəziyyəti stabilləşdirir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ İstehlak kreditləşdirməsinin nəzəri və konseptual əsaslarının müəyyən edilməsi;
- ✓ istehlak kreditləşməsinin inkişafına müsbət təsir edən faktorların aşkar edilməsi;
- ✓ borcalanın kredit qabiliyyətini müəyyən edən metodiki aspektlərin analizi;
- ✓ istehlak kreditinin qiymətini müəyyən edən faktorların tətqiqi;
- ✓ istehlak kreditini alacaq nəzərdə tutulan borcalanın ödəmə qabiliyyətinin müəyyən edilməsi üçün metodiki yanaşmaların işlənilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya tədqiqatı nəticəsində aşağıdakı elmi nəticələr əldə edilmişdir:

- ✓ Müasir mərhələdə istehlak kreditləşməsi ilə təmin olunmanın nəzəri konseptual əsasları təhlil edilmişdir;
- ✓ Bank və bank olmayan kredit təşkilatlarında istehlak kreditlərinin müxtəlif növləri təsnifləşdirilmişdir;
- ✓ İstehlak kreditləşməsinə kredit təşkilatlarının metodiki yanaşması hazırlanmışdır;
- ✓ Borcalanın kredit tarixçəsi əsasında istehlak kreditinin təqdim edilməsi üçün onun ödəmə qabiliyyətini müəyyənləşdirən göstəricilər sistemi işlənib hazırlanmışdır;
- ✓ Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında istehlak kreditləri bazarının formalaşdırılması və tənzimlənməsi sahəsində kompleks tədbirlər irəli sürülmüşdür;
- ✓ İstehlak kreditləşdirməsinin perspektiv istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqat obyektı və predmeti. Bu dissertasiya işində tədqiqat obyektı kredit təşkilatlarının istehlak kreditləşməsi bazarında fəaliyyəti və bank sisteminin inkişafı şəraitində əhaliyə istehlak kreditlərinin təqdim olunması mexanizmidir. Dissertasiya işinin predmetini isə istehlak kreditləşdirməsinin təkmilləşdirilməsi prosesində yaranan iqtisadi münasibətlər təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası Azərbaycan Respublikası qanun və sərəncamlarından, “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı” Statistik bülletendən, Mərkəzi Bankın təlimat və hesabatlarından, Maliyyə Nazirliyinin məlumatlarından, mövzuya aid jurnal və bülletenlərdən, İnternet şəbəkəsinin informasiya resursları təşkil edir. Tədqiqat prosesində iqtisadi təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistika qruplaşdırma, müqayisə, iqtisadi-riyazi və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddəalarından, irəli sürülmüş təklif və tövsiyələrdən, əldə edilmiş nəticələrdən,

istifadə olunması Azərbaycan Respublikasında istehlak kreditləşməsinin effektiv və dinamik inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin əsas mətni 80 kompüter səhifəsi təşkil edir. İşdə mətndaxili 3 cədvəl, 2 sxem və 3 diaqram verilmiş və 35 ədəbiyyat mənbəyindən istifadə olunmuşdur.

Fəsil 1. Kreditin mahiyyəti və formaları sırasında istehlak kreditinin yeri

1.1.Kreditin mahiyyəti və xarakteristikası

Kredit sözünün mənşəyi “kreditium” (borc,ssuda) latın dilindən götürülmüşdür. Eyni zamanda “kreditium” sözü etibar edirem kimi də tərcümə olunur. Lakin geniş mənada, həm iqtisadi həmdə hüquqi baxımdan kredit börcün hüquqi və ya fiziki şəxslər arasında müddətli razılaşmasıdır. Kredit – bir tərəfin digərinə pul vəsaitlərinin və ya mülkiyyətin müddətlilik, qaytarılmaq, ödənilmək şərti ilə verildiyi bir iqtisadi razılaşmadır.

Kredit malın nağdsız, müddətli ödəniş edən zaman pulun ödəniş vasitəsi funksiyasından yararır. Buda, alıcının pulsuz olması ilə deyil, istehsalın xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Buna görə də, kredit istehsal mərhələsində deyil, dövriyyədə yararır. Kredit iqtisadi kateqoriya kimi, özündə dəyərin hərəkəti kimi ictimai münasibətləri təqdim edir. Bu hərəkət pulun ssudaya köçürülməsini təklif edir və bu zaman mülkiyyət hüququ krediti alanın üzərində olur.

Kreditin verildiyi zaman ssuda haqqında müqavilə meydana gəlir. Müasir şəraitdə bütün ssudalar pul krediti formasında rəsmiləşdirilir və kredit münasibətləri böyük pul münasibətlərinin bir hissəsi sayılır. Əsas, ssudanı bütün pul münasibətlərindən ayırmaqdır – bu dəyərin dönmə hərəkətidir. Kreditdə istehsal münasibətləri də öz əksini tapır, nə vaxtki sahibkarlar, dövlət, təşkilatlar, ayrı ayrı vətəndaşlar bir birinə pul vəsaitlərini müəyyən müddətə qaytarılmaq şərti ilə verirlər. Kredit münasibətlərində ssudanın alınması və qaytarılması, pul hesablarının təşkili, nağd pul nişanlarının emissiyası, dövlət kreditindən istifadə, sığorta əməliyyatlarının həyata keçirilməsini və s. nəzərdə tutan bütün pul münasibətləri nəzərdə tutulur. Nəticə etibarilə, kredit dəyərinin hərəkətinin bir formasıdır. Bazar pul vəsaitlərinin xüsusi fondu ilə təchiz edilməlidir, hansı ki qaytarılmaq şərti olan iqtisadi subyekt kimi təqdim edilə bilər. Kredit elə ssuda fondunun hərəkətinin formasıdır. Kredit kapitalın hərəkətinə xidmət edir. Bəs dövlətin və əmtəə istehsalçılarının ehtiyacını ödəyən borc vəsaitləri necə yararır? Sərbəst pul vəsaitləri müəssisənin iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində yararır. Hazır

məhsuldan gəlir götürərkən müəssisə tədricən, hissələrlə onu xammalın, yanacağı, alınmasına sərf edir. Əldə edilmiş mənfəətdə bir qədər zaman keçdikdən sonra xərclənir. Və bununla da, müəssisənin bank hesablarında sərbəst pul vəsaitləri yaranır. Sərbəst pul vəsaitləri həmçinin, əsas fondların tədricən dəyərini hissə hissə istehsalə keçirməsi və nəticədə müəssisəyə pul çəkildə qayıtması ilə yaranır. İşçilərin əmək haqqı ayda bir dəfə ödənilir, lakin bu vəsaitlər müəssisəyə tez tez daxil olur, hansı ki müəyyən müddətə də olsa sərbəst pul vəsaitlərinin yaranmasına səbəb olur. Sərbəst pul vəsaitləri əhalidə gəlirlər xərcləri üstələdikdə meydana gəlir. Və beləliklə bu vəsaitləri bank hesablarında saxlayarkən kreditin verilməsi üçün resurlar meydana gəlir. Vəsaitlərə ehtiyac cəmiyyət arasında müxtəlifdir. İqtisadi subyektlərin həmişə dövriyyədə xüsusi kapitalı olur və pul vəsaitinə ehtiyac minimumu aşanda müəssisə borc kimi bu kapitaldan istifadə edir. Bununla da, sərbəst pul vəsaitləri istifadəsiz qalmır və istehsalın tempini artıraraq iqtisadi dövriyyəyə müsbət təsir göstərir. Kreditin mənbəyini sxematik olaraq təsvir etsək:¹

Banklar müəssisələrdə istehsal fondlarının, yəni həm əsas, həm də dövriyyə fondlarının artması üçün həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli kredit verir. Bu kreditlərin dəyəri bankın malik olduğu kredit resurslarının dəyəri qədər ola bilər.

Qeyd edim ki, mal – material qiymətlilərinin alınmasına yönəldilən kreditlərin dəyəri bankın resurslarının qiyməti ilə əhatələnməməlidir, çünki etibarlı təminatı olan mal – material qiymətliləri üçün olan kreditlərin özü də resurslar meydana gətirir. Xərclər aünsi ki, istehsal fondlarına çəkilir banklarda öncədən resursların

¹ [11] R.A.Bəşirov, Bank işi üzrə ilk interaktiv Bakı- 2014

yiğilmasını zəruri edir. İki haldada kreditləşmə resursları material qiymətlilərinin əvəzi kimi çıxış edir. Birinci halda tədavül sferasına daxil olan, ikinci halda tədavül sferasını tərk edən mal – material qiymətlilərinin ekvivalenti rolunda olur.

Belə bir nəticəyə gəlirik ki, hal-hazırda kommersiya bankları bir neçə növdə kredit verərkən özlərinə resurs yaratmalarının lazımı zəmini yaradılmışdır. Kommersiya bankları əvvəl kredit verir və bununla yanaşı əslində bu əməliyyatla hazırlanmış malgöndərəndən istehlakçıya göndərilən materialların əsasında kredit resursları yaradır.

Uyğun kredit əməliyyatlarının aparılması bir bankın daxilində kredit vəsaitlərinin bir müştərinin hesablaşma hesabından digər hesablaşma hesabına keçirildiyi vəziyyətdə daha məqsədəuyğundur. Bu halda resurslar yaradılır və bankda qalır. Əgər bu resurslar bankı tərk edərsə, kassa – hesablaşma mərkəzindəki müxbir hesabda sərbəst nağd pul vəsaiti ilə bağlı problem yaranır.

Banklar tərəfində kreditlərin verilməsi meyarlarını nəzərdən keçirsək, kreditlərin həcmi, müddət, onlarla bağlı risklərin səviyyəsi, borcalanın fəaliyyət növü və digər amillərlə təyin olunur. Meyarlar sadaladığım amillər üzrə qruplara ayrılır:

1. Kreditin verilməsinin məqsədi və ödənişlərin mənbəyi;

- Borcalanlarla bağlı olan risk səviyyəsi;

- Kreditinlərin, həmçinin onunla bağlı təklif olunan təminatın iqtisadi dəyişikliklərə həssaslığı;

- Borc götürənin kredit tarixçəsi nəzərə alınmaq şərti ilə nağd pul axını proqnozlarına əsaslanaraq şəxsin cari kredit qaytarma qabiliyyəti;

- Kommersiya kreditləri üzrə borcalanın təcrübəsi və informasiyası;

- Kreditin ödənilməsi müddətində kredit müqaviləsinə düzəlişlərin edilməsi də nəzərə alınması ilə kreditin şərtləri və müddəti;

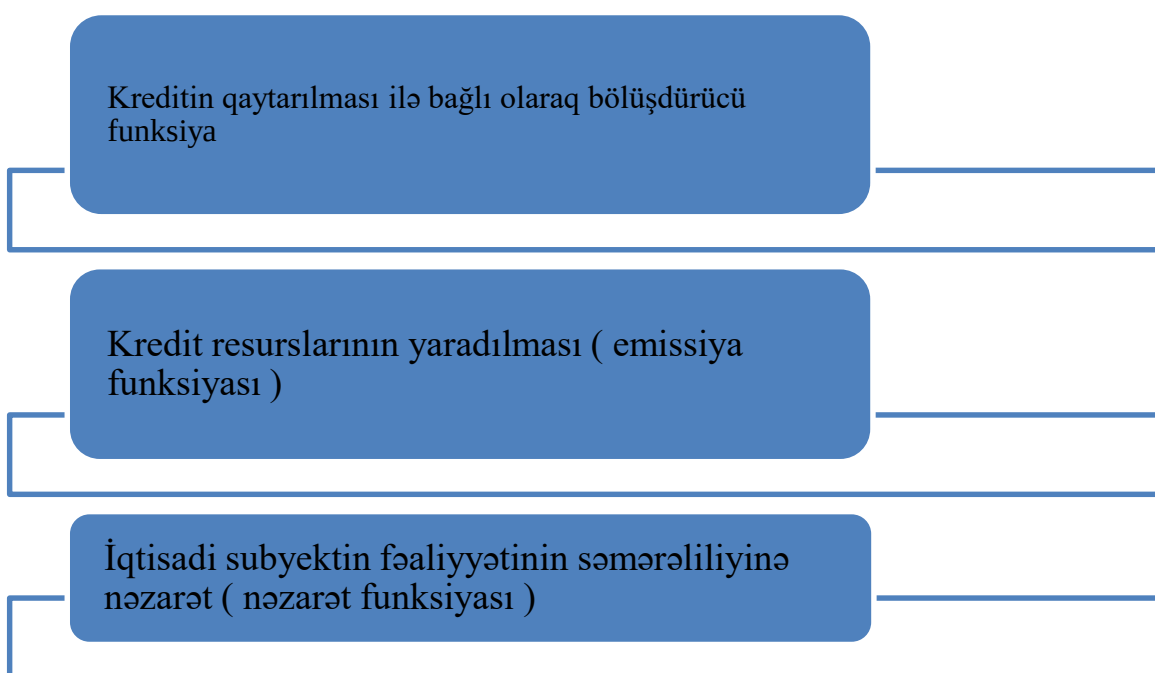
- Təminatın realizasiyası və ya istifadə olunması.

2. Əgər kredit ilk dəfə verilsə, bank borcalanın nüfuzunu və öhdəlik götürmə qabiliyyətini nəzərə almalıdır. Lakin bu yeganə tələb olmamalıdır.

3. Hüquqi şəxslərin kredit sifarişini qiymətləndirərkən bank sifarişçinin korporativ idarəetmə sistemi və onun adekvatlığını kredit riskinin müəyyən olunmasında nəzərə almalıdır.

4. Banklar bütün kredit verdikləri şəxslərə (fiziki şəxslər, o cümlədən hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər istisna olmaqla) bankdaxili olaraq reyting verməlidir.

Kreditin mahiyyəti onun funksiyalarında təzahür olunur. Kreditin funksiyalarını nəzərdən keçirərkən kreditini rolunu ayırmaq lazımdır. Funksiya kreditin ictimai mənasının əks olunmasıdır, kreditin rolu onun funksiyalarının yerinə yetirilməsinin nəticəsidir. Buna baxmayaraq, hər iki anlayış qarşılıqlı əlaqədirlər. Kreditin funksiyalarının həyata keçirilməsi ilə iqtisadi subyektlər və ictimaiyyət istehsalın səmərəliliyinə, dövriyyənin tempinin artmasına, gəlirin çoxalmasına nail olurlar. Kreditin mahiyyəti onun üç funksiyasında təzahür olunur:

Kreditin bölüşdürücü funksiyası həm kredit resurslarının yığılması, həm də onun yerləşdirilməsi zamanı meydana çıxır, beləki kreditin qaytarılması zamanı pul vəsaitləri bölüşdürülür. Bu funksiya ehtiyacın ödənilməsi üçün pul vəsaitlərinin müəssisə və təşkilatlara verilməsi zamanı aydın şəkildə yaranır.

Kreditin emissiya funksiyası pul vəsaitlərinin yaranması və geri qaytarılarkən həm nağd həm də nağdsız formada olması ilə bağlıdır. Həmçinin, bu funksiya nağd

pul vəsaitlərinin əsasında nağdsız hesablaşmaların yaranması zamanı özünü biruzə verir.

Kreditin funksiyaları obyektivdir və insanların istəklərindən asılı olaraq dəyişmir, çünki kredit sistemi bütün qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmağa imkan verən şərait yaradır. Buna görə də, banklara və borcalanlara ssudanın müxtəlif formalarından istifadə etmək məqsəd yönümlüdür. Seçim həmdə yalnız texniki məsələ deyil. Kreditin növünü seçərkən borcalanlar iqtisadi məqsədəuyğunluğu müəyyən edərək müəyyən kreditin onlara gəlirliliyin artımı və fəaliyyətin inkişafına səbəb olacağını aydınlaşdırırlar.

Kreditin fərdi dövretməyə görə funksiyası dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılması, yaradılmasının mənbəyi kimi nəzərdən keçirilir. Bu zaman fondlar dövriyyə prosesində eyni vaxtda 3 formada olur: pul, istehsal və hazır məhsul. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, fondların bir hissəsi istehsal sferasında, digər hissəsi isə tədavül sferasında olur.

Kredit qanunları: Tarazlığın qanunu – Kreditlə onun mənbələri arasında olan asılılıq tənzimlənir. Sərbəstləşmiş vəsaitlərlə yenidən bölüşdürülən vəsaitləri tarazlaşdırır.

Ssuda dəyərin saxlanması qanunu – daimi olmayan istifadəyə verilən vəsaitlər geri qayıtması zamanı onun dəyəri itirilmir. Vaxt qanunu ilə vəsaitin sərbəstləşməsi vaxtı artdıqca kreditin borclunun sərəncamında olması ehtimalı da yüksəlir. Habelə kreditin dövretmə tempinin artması onun yeni borcalana təqdim olunması imkanını artırır.

Kredit ölkə iqtisadiyyatında aşağıdakı vacib funksiyaları yerinə yetirir:

- ✓ Təsərrüfat sahələri arasında kapitalın hərəkətini təmin edir, eyni zamanda orta mənfəət normasının yaranmasına nail olurnur.
- ✓ Əməyin effektivliyini stimullaşdırır.
- ✓ Malların və mənfəətin əldə olunması prosesinin reallaşdırılması prosesinin sürətləndirilməsi.
- ✓ Kapitalın mərkəzləşdirilməsinin əsas səbəbidir.
- ✓ Kapitalın yığılmasını təmin edir.

✓ Dövriyyə xərclərinin azaldılmasını təmin edir (birincisi əmtəələrin dövriyyəsi ilə əlaqəli olan, ikincisi pul dövriyyəsi).

Kreditləşmənin prinsiplərinə aiddir:

- Qaytarılmaq və müddətlilik;
- Kreditləşmənin differensasiyası
- Təminatlılıq;
- Bank kreditlərinin ödəniçliliyi.

Kreditin bu prinsiplərini ayrı ayrılıqda nəzərdən keçirək. Qaytarılma prinsipi krediti bir iqtisadi kateqoriya kimi digər pul-ticarət iqtisadi kateqoriyalarından fərqləndirir. Qaytarılma olmadan kredit mövcud ola bilmədiyinə görə onun vacib atributu bu prinsipi qeyd edə bilərəm. Qaytarılma və müddətlilik bankların müəssisələrindən, əhalidən sərbəst pul vəsaitlərinin cəmləşdirilməsinə səbəb olur. Bu vəsaitlər banka aid olmur və nəticə etibarı ilə bazarın müxtəlif segmentlərindən toplanaraq yenidən qayıdır (istehlak, kommersiya kreditləşməsi və s.). Bu vəsaitlərin xüsusiyyəti ondadır ki, onlar banka depozit şəklində pul qoyan sahiblərinə qayıdır. Ona görə də, bankın “qızıl” qaydası odur ki, maliyyə tələblərinin həcmi və müddəti onun öhdəlikləri ilə uyğunlaşmalıdır. Bankların bu fundamental prinsipini pozmaq müflisləşməyə gətirib çıxarır.

Kreditləşmənin təcilliliyi kreditin qaytarılmasına nail olmanın xüsusi formasının təzahürüdür. Təcillilik (müddətlilik) prinsipi kreditin qaytarılmasını deyil, müəyyən müddət daxilində təcili olaraq qaytarılmasını ifadə edir və onda konkret olaraq vaxt amili nəzərdə tutulur. Qısaca olaraq, təcillilik müəyyən müddətdə kreditin qaytarılmasıdır. Kreditləşmənin müddəti vəsaitlərin borcalanda qalmasının “sərhədli” vaxtıdır və bu sərhədlərdə artıq keyfiyyət dəyişiklikləri kəmiyyət dəyişikliklərinə keçir. Əgər kreditin bu prinsipi pozulursa, kredit mahiyyətə öz əhəmiyyətini itirir.

Kreditləşmənin differensasiyası prinsipinin mahiyyəti budur ki, kommersiya bankları öz müştərilərinə kredit vermə məsələsinə eyni yanaşmamalıdırlar. Kredit yalnız vaxtında pul vəsaitlərini geri qaytarmaq imkanı olan vətəndaşlara verilməlidir. Ona görə də kreditləşmə prosesinin differensasiyası müəssisənin

maliyyə fəaliyyətini yaxşılaşdıran, borcalana pul vəsaitlərini qaytarmaq üçün hazırlaşmağa imkan verən kreditləşmə göstəriciləri əsasında qurulmalıdır. Kredit ödəyicisinin ödəmə qabiliyyəti bank üçün individual risk sayılır.

Kreditin təminatlılığı kreditin əsas riski olan – ödənilməməni aradan qaldırır. Əgər bu prinsip diqqətə alınmasaydı, onda bank fəaliyyətində yüksək faiz dərəcələrinin yarandığı spekulativ bir xarakter alardı. Kreditin təminatlılığı problemlərinin həlli kreditləşmənin növündən və ssudanın subyektindən aslıdır.

Bank ssudalarının ödənişliliyi müəyyən məbləğin müəyyən müddətə öz ehtiyaclarının ödənilməsi üçün istifadə edən borcalanlar tərəfindən banka daxil olmasıdır. Bu prinsipin həyata keçirilməsi bank praktikasında bank faizləri mexanizmi vasitəsi ilə baş verir. Banka kreditin ödənişliliyi pul vəsaitlərinin depozitə cəlb olunması üçün faiz xərclərinin, aparatın saxlanılması xərclərinin örtülməsi, həmçinin xüsusi və ehtiyat kapitalının artırılması və çəxsi və digər ehtiyaclar üçün istifadə olunması üçün lazımdır.

Ödənişin ölçüsünün müəyyən edilməsi üçün banklar bu faktorları nəzərə almalıdırlar:

- Cəlbənilmənin orta faiz stavkası;
- Kredit resurslarının strukturu;
- Potensial borcalanlar tərəfindən kreditə tələb;
- Kreditin istənilədiyi müddət, kreditin növü, həmin kreditin bank üçün risk dərəcəsi;
- Ölkədə pul dövriyyəsinin sabilliyi; (inflyasiyanın dərəcəsi yüksəldikcə, banka qaytarılan pul vəsaitlərin dəyəri yüksəlir və bankın dəyəri itən pullara görə öz resurslarını itirmək təhlükəsi yaranır.)

Praktikada bütün prinsiplərin birlikdə tətbiq edilməsi ilə həm makroiqtisadi maraqları, həm də mikroiqtisadi səviyyədə kredit müqaviləsinin hər iki tərəfinin maraqlarını müşahidə etmək olar.

Kreditin sərhədləri anlayışına gəldikdə, bu kreditin tətbiq sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi və onların tətbiqi həm kredit münasibətlərinin iştirakçılarına, həm də bütünlükdə iqtisadiyyat üçün önəmlidir. Bəzən kreditin verilməsi normanı

aşır və müəssisələrin istehsalın və satışın sürətlənməsi, bütünlükdə kapitalın dövrünün səmərəliliyinin artırılmasında marağı azalır. Beləliklə, iqtisadi iştirakçıların kreditə tələbatının ödənilməməsi ilə təkrar istehsal prosesləri ləngiyir. Kredit sərhədləri ilk öncə, borc öhdəliklərinin geri qaytarılmasının təmin olunmasından meydana gəlir. Bu səbəbdən ilk növbədə borc öhdəliklərinin geri qaytarılması üçün şəraitin yaradılması zəruridir. Buda, kreditin nə üçün üçün istifadə olunacağını araşdırmağı tələb edir.²

Əlavə olaraq, kredit sərhədləri iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətləri ilə də müəyyən olunur. İstehsalın quruluşunun, həcmnin dəyişməsi, dövriyyədə olan pul vəsaitlərinin optimallaşdırılması problemlərinin həlli kredit sərhədlərinin müəyyən olunmasında vacib atributdur. Pul vəsaitlərini borc vermək marağının və onların qaytarılmasının uyğun şəkildə uzlaşdırılması kreditin həcmni və sərhəddini şərtləndirir.

Qısa və uzunmüddətli kreditlərin sərhədlərinin müəyyən olunmasının isə bir sıra obyektiv xüsusiyyətləri var. Borc vəsaitlərinin dövriyyə kapitalı misalında istifadə olunması nəticəsində kreditin qaytarılır, daha sonra dövriyyə kapitalının dövrünün başa çatması səbəbi ilə sərbəst vəsaitlərin hesabına olunur.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərəm ki, kredit pul kütləsinin kreditorla borcalan arasında geri qaytarılma şərti ilə hərəkətidir və əlaqədar olaraq kreditor və borcalan arasında yaranmış iqtisadi münasibətlərin cəmidir. Kredit pul kütləsinin həcmi və strukturuna, pul dövriyyəsinə, tədavül surətinə aktiv təsir edir. Həm dövlət daxili, həm də xarici iqtisadi sahədə müasir, sivil qaydada fermer təsərrüfatının qurulması, kiçik biznes müəssisələri və müxtəlif sahibkarlıq fəaliyyətlərinin təşkili kredit dəstəyi olmadan mümkün deyil. Kredit sistemi, ilk növbədə dövlət, istehlak, bank, kommersiya, beynəlxalq kredit formasında təqdim olunur. Kreditin bu növlərinə münasibətlərin xüsusi forma və metodları xasdır və kredit sisteminin əsas aparıcı instisiional strukturları banklardır.

² [21] Pul, kredit və banklar. Məlumat informasiya nəşri.

1.2.İstehlak krediti kreditin formalarından biri kimi.

Öncəki sualda kreditin dövlət, istehlak, bank, kommersiya və beynəlxalq formada mövcudluğunu qeyd etdim. İstehlak krediti kreditin tanınmış formalarından biridir. İstehlak krediti insan kapitalının investisiyasına yönələn və ölkənin vacib sosial inkişafına rəvac verən sosial-iqtisadi kateqoriyadır. O, kredit münasibətlərinin forması kimi müstəqil iqtisadi kateqoriyadır. Sadə şəkildə desək, o hər hansı əşya və ya avadanlıq – ev, maşın, məişət avadanlığı və s. alınmasında və ya xidmət (təmir, istirahət) məqsədi ilə götürülür.

Bu kreditin adına baxıldıqda onun bilavasitə istehlak məqsədləri üçün istifadə olunduğu aydın olur və bundan irəli gələrək, bəzi mənbələrdə həmin krediti fiziki şəxslərə kredit adı ilə hallandırırırlar. Bir sıra ölkələrdə əhaliyə təqdim olunan bütün kredit növləri istehlak krediti kimi dəyərləndirilir. Kreditin digər formalardan fərqli olaraq istehlak kreditinin obyektı həm pul, həm də əmtəə ola bilər. Kreditə satılan mallar, bank ssuda hesablarına ödəniş kimi uzunmüddətli istehlak istifadəsinin predmeti sayılır. Kreditin subyektı bir tərəfdən kreditorlar yəni, kommersiya bankları, istehlak kreditinin verildiyi xüsusi müəssisələr, mağazalar digər tərəfdən isə borcalanlar - insanlar sayılır. İstehlak kreditinin əldə edilməsində həmçinin vasitəçilər – malları kreditə verən ticarət firması da mövcud olur. ³

İstehlak kreditinin prinsipə mahiyyəti əhaliyə istehlak üçün üçün təqdim olunan kreditlərdir. Yəni, hər hansı əmtəə, xidmət insanlara ödənişin möhlət hüququ ilə verilməsini ifadə edir. İstehlak krediti dünya təcrübəsində ticarət mərkəzləri, bank və digər kredit-maliyyə təşkilatları tərəfindən verilməsi qaydaları ayrı-ayrı ölkələrin müvafiq olaraq qanun və adətlərinə əsaslanır. Təbii ki, kreditor və borcalanların xüsusiyyətləri, istəkləri nəzərə alınır. Çünki bu hallarda bank qanunvericiliyində detallaşdırılan tələblərin, sahibkarlıq fəaliyyətində isə bərk məhdudiyyətlərin qoyulması ilə bazar iqtisadiyyatının prinsipləri pozulmuş olar.

³ [24] Ермаков С.Л., Малинкина Ю.А. Рынок потребительского кредитования: современные тенденции развития//Финансы и кредит. 2006.

Azərbaycan Respublikasının bu kreditlər sahəsində təcrübəsinə nəzər yetirsək, hər iki iqtisadi sistemdə—həm sovet dövründə, həm də bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehlak kreditləri təqdim olunmuşdur. Lakin, bu təcrübələrin qarşı qarşıya qoyulub toqquşdurulmasının bir mənası yoxdur. Ölkəmizdə əhalinin istehlak kreditlərinə ehtiyacı hər zaman olub. Və beləliklə, Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir sıra istehlak mallarının kreditlə satışına təklif artmışdır. Elan, reklam, telefon çağırışı vasitəsi ilə müxtəlif nəmtəələrin təklifində artıq qeyri-adi görünür və bu istehlak kreditlərinin bazardakı vəziyyətini səciyyələndirir. Sovet dönməində isə istehlak üçün əmtəələrin ümumi qıtlığında bu kreditlərin təklifinin çoxluğu deyil, çoxsaylı məhdudiyyətlərin olması səciyyəvi idi.

Müasir dövrdə istehlak kreditlərinin verilməsi kreditorlarla borcalan arasında razılaşdırılan müqavilə əsasında baş verir. Bu, kredit müqaviləsindəki ümumi qaydalara əsaslanır, predmetini isə borc verilən dəyertəşkil edir. İstehlak kreditinin faizlərlə bərabər qaytarılması müqavilənin şərtlərində təsbit olunur.

Həmçinin, ödənişlərin möhlətlə istifadə olunması informasiyalarına da rast gəlmək olar. Əgər istehlak krediti ilə əmtəə almaq istənilirsə, həmçinin ticarət mərkəzlərinin xidmətlərindən də faydalanmaq olar.

Kommersiya bankları isə istehlak məqsədlərində pul formasında ssudalar verə bilər. İstehlak krediti, onun vasitəsi ilə satılan və şəxsi ehtiyaclar üçün uzun müddət istifadə oluna bilən əmtəələrdən ibarətdir. Məsələn olaraq, əsas istifadə olunanlar: avtomobil, mebel, ev üçün elektrik avadanlıqları, kompyuter, telefonlar və s. qeyd oluna bilər.

Ümumiyyətlə Azərbaycan Respublikasında banklar haqqında qanunlarda istehlak kreditlərinin mənalandırılması və təsnifləşdirilməsi verilmir. «Banklar haqqında» qanuna müvafiq olaraq yalnız alınmış lisenziyada göstərilmək şərti ilə, istehlak kreditləşdirməsi bankların fəaliyyət sahəsində icazə verilən bir fəaliyyətdir. Yəni, bankların istehlak kreditləşdirilməsini təşkil etməyi dünya təcrübəsinə uyğun olaraq edilir.

Müvafiq olaraq, Azərbaycanda istehlak kreditlərinin verilməsinə və istifadə olunmağına əhalinin ehtiyacı duyduğu kimi, kommersiya banklarının da marağı var. Həmçinin qeyd edim ki, xarici praktikada istehlak kreditinin əhatə dairəsində fərqliliklər müşahidə olunur.

Hal-hazırda, Azərbaycan Respublikasında istehlak kreditlərinin (bütün kredit növlərinin) verilməsində əsas normativ akt Mərkəzi Bankın hazırladığı «Banklarda kreditlərin verilməsi qaydaları» (Təsdiqi: 18 noyabr 2008-ci il, protokol №34; 15 aprel 2010-cu il tarixli dəyişikliklərlə) hesab olunur. Bu qaydalara görə, «Kredit strategiyasına əsaslanaraq banklar bütün kreditlər üzrə həm kreditlərintəqdim olunması, həm də onların monitorinqi və nəzarət üzrə ayrıca qaydalar müəyyən etməlidirlər. Əgər bank tərəfindən verilməyən hər hansı kredit növünə tələbat yaranarsa, bank yeni prosedur qaydaları müəyyən etməlidir.

Respublikamızda mövcud olan kommersiya bankları əsasən kreditlərin verilməsinin daxili prosedurları haqqında qaydalar müəyyənləşdiriblər. Nəzərdə tutulan qaydalara görə bütün banklar kreditləşmə sahələrini və növlərini açıqlamışlar. Kredit siyasətinə müvafiq olaraq bütün banklar üçün müştərilərin tələbatını və marağını nəzərə alaraq, kredit prosedurları müəyyən olunmuşdur. Bu seçimdə istehlak kreditləri də mühüm sahə olmuşdur. Yəni, kommersiya bankları ümumi qaydalar və kreditin növlərinin müəyyən olunması istisna, digər şərtlərin verilməsində sərbətdirlər. Beləliklə, istehlak kreditlərinin verilməsi praktikasında bütün kommersiya banklarında ümumilik müşahidə edilir.

İstehlak kreditlərinin verilməsi müddəti bankların sərbəst müəyyən etdiyi qaydadır. Ölkəmizdə təcrübədə adətən 1 aydan 24 aya qədər müddət ərzində istehlak ssudalarının verilməsi müşahidə olunur. Hər hansı bank öz istəyi ilə və imkanlarına görə daha artıq müddətin tətbiq edilməsi mümkündür.

Xarici təcrübədə istehlak kreditləri 1 ilə qədər olan qısamüddətli kreditlərdən başqa 3-5 il ərzində verilən orta müddətli və 5 ildən çox olan uzunmüddətli şəkildə şəkildə təsnifləşdirilir. Lakin, bir sıra Avropa ölkələrində istehlak kreditləri yalnız 2 ildən 3 ilə qədər müddətə fiziki şəxslərə verilir.

Baxmayaraqki, İstehlak kreditlərinin verilməsi müddəti müxtəlif ola bilər, kreditin ödənişinin ümumi vaxtının müddətlərə bölünməsi və yaxud müddətlərə bölünmədən vahid vaxt qoyulması halları mümkündür. Bu məsələyə bir sıra ölkələrdə böyük əhəmiyyət verilir və istehlak kreditlərinin təsnifatı səviyyəsinə yüksəldilir. Bəzi ölkələrdə isə, istehlak kreditinin birdəfəyə və yaxud müddətlərə bölünərək ödənilməsinə ssudaların qaytarılması metodu kimi qəbul edilir.

Hissə hissə ödənilməyən kreditlərin xüsusiyyəti – belə kreditlərdə həm borcun, həm də faizlərin qaytarılması eyni zamanda baş verir. Xarici təcrübədə bu tip kreditlərə “bridging” kreditini misal şəkmək olar. Bu zaman fəxşə yeni mənzil ilə köhnə arasında olan məbləğ fərqi verilir.

Əgər kreditlər ödənişlərinin bölünmə metodu ilə verilirə ödənişlər ayda 1 dəfə, və ya ayda 2 dəfə eyni məbləğlərlə ödənilir. Bu prosesin eynisi müddətlər saxlanılmaqla müxtəlif dövrlərdə ödənişin fərqli qaydasının müəyyən olunmasıdır. Ödənişin müqavilənin qüvvədə olanda qaytarılması bu proseslə eynilik təşkil edir.

Əgər ssuda ödənişinin müddətlərə ayrılmadan yerinə yetirilsə, borcun və faizlərin qaytarılması birdəfəlik, və bu müqavilədə təyin olunan zamana görə başa çatdırılır. Bank sektorunun işçiləri əsasən kreditin aylar və kvartallara görə ödənilməsinə təmin edirlər.

Təbiiki, kredit məbləğlərinin müddətlərlə hissə-hissə ödənilməsi daha real və səmərəli olsada, müəyyən səbəblərə görə ssudaların birdəfəlik qaytarılmasını üstün tutan müştərilərin olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Müqavilə bağlananda bu məsələ qarşılıqlı maraqlara görə öz həllini tapır.

Müddət ərzində qaytarılan kreditlər isə ya bərabər hissələrlə (aylıq, rüblük və s) və ya müxtəlif məbləğlər ilə müəyyən edilən vaxt çərçivəsində qaytarılır. Kredit hissələrlə qaytarılırsa müqavilədə ümumi məbləğ hissələrə bölünərək əks etdirilir.

İstehlak kreditlərinin verilməsi zamanı banklar borcalanlar qarşısına müxtəlif tələblər qoya bilər: yaş həddi, daimi gəlirin olması, son iş yerində staj və s. Ölkəmizdə 21-65 yaş həddi vətəndaşlara istehlak krediti təqdim olunur.

Kreditlərə faizlərin əlavə edilməsi də müxtəlifliyə malikdir: ssuda təqdim edilərkən faizlərin əlavəverilməsi, kreditin ödənilməsi zamanı faizlərin verilməsi və faizlərin ödənilmə müddəti çərçivəsində hissələrə bölünərək verilməsi.

İstehlak kreditlərinin bir neçə növü mövcuddur: təxirəsalınmaz ehtiyaclar üçün olan kreditlər, təmir məqsədi ilə verilən kreditlər, istirahət, müalicə üçün verilən kreditlər və s. Hər növün özünəməxsus üstünlükləri var.

Təxirəsalınmaz ehtiyaclar üçün olan kreditin (bu kredit məqsədsiz verilən kredit də adlandırılır) üstün cəhəti odur ki, borcalan nağd pulu bilavasitə alır və ilkin olaraq haqqın ödənilməsi və pulun hansı məqsədlə xərclənməsi barədə məlumat vermək məcburiyyəti yoxdur. Bu kredit növü bəzən ipoteka kreditindən və avtomobil alınması üçün olan kreditdən daha sərfəli olur.

İstirahət üçün verilən kreditlər xarici ölkələrə turist səfəri zamanı maliyyə problemlərini həll edir. Pul vəsaitlərinin məhdudluğunu nəzərə alaraq seçim qarşısında qalmaq olar: qənaət edərək daha ucuz olan tur paket götürmək və ya səfəri təxirə salmaq. Hal hazırda ödənişi hissə hissə müddətlə ödənilən tur paketlər mövcuddur ki, hansı üçün ilkin olaraq haqq ödənilir qalan məbləği səfər başa çatdıqdan sonra ödəmək imkanı olur. Bəzi banklar isə istirahət kreditini ayrıca növ kimi ayırmır.

Müasir zamanda təmir işlərinə kifayət qədər çox rast gəlik və bu proses böyük məbləğ tələb edir. Bu kredit növünü təqdim edərkən banklar adətən təmir edilən mənzili girov kimi götürür. Təmir üçün verilən kreditin təxirəsalınmaz ehtiyaclar üçün verilən kreditdən fərqi faiz dərəcələrini nisbətən aşağı olmasıdır. (illik 16-17%). Başqa kredit məhsulları ilə müqayisə etsək "Təmir Krediti"-nin başlıca üstün cəhəti odur ki, müştərilər təmir üçün pul vəsaitini birdəfəlik deyil, təmir işləri gedərkən alır. Bununla da, faizlərdə qənaət olur və faiz ancaq kreditin alınan və istifadə olunan hissəsinə hesablanır.

Hal hazırda səhhətin nasazlığı ilə əlaqədar müalicə kifayət qədər xərc tələb etdiyinədən bəzi banklar "tibb krediti" təklif edirlər. Bu krediti əldə etmək üçün müştərilərdən şəxsiyyət vəsiqəsi, iş yerindən arayış, müalicə alınacaq xəstəxanın

arayışı və s. tələb olunur. Azərbaycanda hal hazırda bu kredit növünü iki bank – “Bank of Baku” və “Bank of Azerbaijan” müxtəlif şərtlərlə təqdim edirlər.

İstehlak kreditlərinin müxtəlif formaları ilə əmtəə dövriyyəsinin artan payına xidmət edilir. Birinci funksional qrupa vətəndaşlara daşınmaz əmlakın əldə etməsi üçün verilən “mənzil” kreditləri daxildir. Bura mənzil, bağ evi, qaraj, torpaq sahəsi və s. aid ola bilər. İkinci funksional qrupa avtotexnikanın və ona yaxın köməkçi qurğuların alınması üçün olan “avtokreditlər” daxildir. Üçüncü funksional qrupa “klassik” istehlak kreditləri daxildir. Onlar da öz növbəsində geniş təsnifata sahibdir. İstehlak kreditləri təsnifləşdirilir:

- Kredit predmetinin əmtəə və xidmətlərə aid edilməsinə görə; (əmtəə krediti və xidmət krediti)
- Sürətinə və prosedurun saxlanmasına görə ekspress və adi kreditlər (bu kreditlər ən çox mal almaq istədiyimiz mağaza tərəfindən verilir)
- Verilmə vaxtına görə (qısa müddətli, ortamüddətli, uzunmüddətli)
- Borcalanın öhdəliklərinin təmin edilməsi baxımından istehlak kreditləri təminatlı və təminatsız (blank) olur. Təminat qismində girov, sığortalama, qarantıya və s. ola bilər. Praktikada istehlak kreditlərində təminatın girov və zamanətlər formasından daha çox istifadə edilir. Girov qismində qiymətli kağızlar, daşınmaz əmlak, həmçinin mal-material dəyərliləri çıxış edir. Bunlar istehlak kreditlərinin dünya təcrübəsində görülən hallarıdır.
- Bir (bir adda əmtəə və xidmət) və ya çoxnövlü (kredit kartı ilə “bərpa olunan kredit xətti” prinsipi ilə) kreditlər, hansı ki müştəriyə bir neçə adda overdraft sərhəddində əmtəə və ya xidmət əldə etməyə imkan verir.
- Kreditin verilməsi məbləğinə görə; az məbləğli (1000 AZN), orta (5000-10000 AZN) və yüksək (10000 AZN –dən daha çox).
- Kredit stavkasının ölçüsünə görə ; (illik 10%-ə qədər, illik 10-30 %, illik 30%-dən daha çox).

İstehlak kreditləri əməyin effektivliyini çox yaxşı stimullaşdırır. Əmək haqqını aldıqdan sonra, xüsusən uzunmüddətli istifadə üçün malların alınmasına vəsait çatmayanda əhali həmin malları istehlak kreditləri vasitəsi ilə alır. Təbii ki,

hər bir kredit götürən şəxs ödənişi həyata keçirə bilmək üçün uzun müddət iş yerindən ayrılmaq istəməyəcək. Yalnız bu zaman şəxs özünü krediti ödəmək qabiliyyətində, inamlı hiss edəcək.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, istehlak kreditləri müddətli olaraq istehsalın həcmi artırmasına, yüksək konyukturanın yaradılmasına baxmayaraq, onların düzgün verilməməsi istehsalın əhəlinin ödəniş qabiliyyətindən kənara çıxmasına və nəticə etibarilə iqtisadi krizislərə gətirib çıxara bilər.

1.3. İstehlak krediti - əhalinin istehlak ehtiyaclarının kreditləşdirilməsi elementi kimi

Müasir dövrdə kredit əhali ehtiyaclarını qarşılamağın əsas səbəbi sayılır. Xüsusən son illər Azərbaycanda əhalinin istehlak mallarına tələbatın artması ilə istehlak kreditindən istifadə geniş miqyas alıb. Ölkəmizdə banklar tərəfindən verilən kreditlərin böyük qismini istehlak kreditləri təşkil edir. İstehlak krediti bank tərəfindən borcalanlara faiz dərəcəsinin əlavə olunması ilə, girov və hesabat olmadan təqdim edilən kredit növüdür. Bu kredit əhaliyə istənilən maddi nemətin (mal, xidmət) əldə olunmasını sürətləndirir, halbuki əks halda pul yığımını ilə yalnız gələcək dövrdə arzulanan nemətə malik olmaq olar.

Əhaliyə istehlak kreditinin verilməsi həm ödəniş tələbini artırır, yaşayış səviyyəsini yüksəldir, həm də əmtəə ehtiyatlarının relizasiyasını sürətləndirir və istehsalçı müəssisələrin kapitalını artırır.

Əhaliyə verilmiş istehlak kreditləri şəxsi ehtiyaclarının ödənməsi məqsədi ilə verilməsindən sonra fiziki şəxslər istehlak kreditinin alınmasına borcalan subyektlər sayılır. Müxtəlif sahələr üzrə şəxslərə kredit verənlər istehlak kreditləri üzrə subyektlər sayılır. Əsasən istehlak ssudalarının verilməsində banklar üstün müvqədə dayanır.

İstehlak kreditləri sahəsində ayrıca növ mənzil kreditidir. (ipoteka krediti) İpoteka (yunan sözündən götürülərək girov deməkdir) Yunan hökmüdarı Solon tərəfindən birinci dəfə istifadə olunub, lakin iqtisadi fayda kimi on üçüncü əsrdən etibarən Almaniyada formalaşmağa başlayıb.

Ölkəmizdə mənzillərin kreditlə satılmasının şərtlərini müəyyənləşdirən «İpoteka haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununun 1-ci maddəsinə əsasən ipoteka krediti – müvafiq kredit təşkilatları tərəfindən borcalanlara yaşayış mənzilinin alınması məqsədi ilə istifadə, qaytarılma, müəyyən olunmuş müddət, faizlərin ödənilməsi və təminatlılıq şərtləri ilə verilən pul vəsaiti olduğu bildirilir.

Qanununa əsaslanaraq ipoteka borcunun icrasının təmin olunması üsulu kimi daşınmaz əşya və mülkiyyət hüququ qeydə alınmış digər əşyaların girov qismində

götütürləsidir. Qanunda dövlət və bələdiyyə mülkiyyətindəki olan torpaq sahəsi, şəxsi və çoxmənzilli yaşayış binaları ipoteka predmeti sayılır.

İpoteka kreditləşdirməsində kreditlər hazır mənzilin alınması üçün və yaxud evin tikilməsi məqsədi ilə verilir. Mənzil kreditləri həm bank müəssisələri, yaxud evləri tikən şirkətlər tərəfindən müvafiq qaydada pul və yaxud natural formada verilir. Bu zaman girovnamə tərtib edilir. Bu sənədlə borcalanlar mənzil kreditinin öhdəliyini hissə-hissə müəyyən müddətə kreditora qaytarmasını icra etməsi mümkün olmadıqda, kreditora evin müsadirəsi hüququ verilir. İpoteka krediti məhz daşınmaz əmlakın girovuna görə verilən ssudadır. Çox hallarda ipoteka öhdəliyinin qaytarılmasının mənbəyi borcalanın gələcək gəlirləridir. Bu isə girov kimi qoyulmuş əmlakın əsaslandırılan qiymətlənməsi və pul vəsaitlərinin qaytarılmaması zamanı girov qoyulan əmlakın satılması üzrə imkanlarının müəyyənləşməsinə zəruri edir.

Qanunvericiliyə uyğun olaraq İpoteka fondunun vəsaitləri hesabına verilmiş ipoteka kreditləri bəzi şərtlərə cavab verməlidir. O cümlədən:

- ipoteka predmetini ancaq mənzil və yaxud fərdi yaşayış evləri təşkil edir;
- kreditin məbləği kreditin təqdim edildiyi tarixdə ipoteka ilə yüklənən daşınmaz əmlakın bazar dəyərinin 85%-dən yüksək olmamalıdır;
- ipoteka kreditlərində ödənilməli olan aylıq borc məbləği borc götürənlərin aylıq ümumi gəlirinin 70%-ni aşmamalıdır.
- borcalanların (birgə borcalanların) və onların ailəsinin həyat və fəaliyyəti ilə əlaqəli müntəmadi ödənişlər ailə üzvlərinin saxlanması üçün xərclər müəyyən edilən yaşayış minimumundan az ola bilməz;
- Son ödənişin tarixində borcalanların yaşı qanunvericiliyə uyğun olaraq müəyyən olunan pensiya təyin olunması yaşını ötməməlidir;
- kreditlər daşınmaz əmlak ipotekası ilə təmin edilməlidir;
- kreditlərə görə əsas və hesablanan faizlərin hər ay anuitet qaydada ödənməlidir;
- ipoteka yüklü daşınmaz əmlakın bazar dəyəri əsas götürülür və ipoteka kreditinin həcmindən az olmayaraq sığortalanır və s.

Azərbaycanda ipoteka bazarının müasir vəziyyətini təhlil etmək məqsədi ilə İpoteka fondunun portfel üzrə göstərcilərə diqqət yetirək:

Cədvəl 1.

Tarix	MKT-lər tərəfindən verilmiş məbləğ, AZN	Kreditin müddəti (ay)	Faiz dərəcələri	Aylıq ödəniş, AZN
2009	40303,4	260	6.8	303.7
2011	39378,2	270	6.9	301.4
2013	39474,0	278	6.88	319.9
2015	40873,1	280	6.70	297.9
2016	41118,4	280	6.69	296.5

Mənbə: Mərkəzi Bankın nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondu

Azərbaycanda kommersiya banklarında fiziki şəxslərə istehlak kreditlərinin təqdim olunması onların kredit öhdəliklərini yerinə yetirib bitirməsi pensiyayaşını keçməməsi ilə nəzərə alınır. Bu arada mövcud qanunvericiliyə əsasən, əmək pensiyasına çıxma yaş həddi nəzərə alınır. Yuxarı yaş həddi üçün güzəşt tətbiq oluna bilər. Şəxs istehlak krediti almaq üçün banka müraciət edərkən, onun maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirmə meyarına uyğun gəlməsi, ümumi kredit reyestrində tarixçənin müsbət olması, şəxsə qarşı əmlak iddiasının və məhkəmə proseslərinin olmaması nəzərə alınan nüanslardır.

İstehlak krediti üzrə obyektlərin uzunmüddətli istehlak mallarının alınmasından, təhsil haqqından, müalicədən, ev və mənzillərin təmirindən ibarət olması şəklinə bildirişlərin təqdim olunması müşahidə olunur. Əlbəttə ki, hər hansı obyektə görə kreditin təqdim olunmasını banklar öz imkanlarına görə müəyyənləşdirirlər. Hər bir halda, istehlak kreditlərinin obyektinin elmi açıqlanma verilməsi məhdudlaşdırılmamalıdır. Hal-hazırda dünya təcrübəsində istehlak kreditlərinin obyektinin çeşidlənməsinin geniş çərçivədə olması qeyd oluna bilər.

Bu obyektlərin çoxşaxəli variantı təcrübəsini aşağıda qeyd edirəm:

Uzunmüddətli əmtəələrin alınması;

Fərdi yaşayış evlərinin təmiri;

Təxirə salınmayan ehtiyaclara görə kreditlər;

İpoteka kreditləri;

Lombard kreditləri;

Avtomobil alınarkən;

Şəxsi təsərrüfatın saxlanması üçün kiçik mexanizmlərin alınması;

Fərdi yaşayış evlərinin təmiri;

Həyvan və quşlar üçün gərəkli tikililər;

Bağ evlərinin abadlaşdırılması və alınması;

İnək, buzov və digər ev heyvanlarının alınması və s.

Müxtəlif şəraitlərdən asılı olaraq, bankların imkan və seçimləri əsasında bu obyektlər kreditləşdirilə bilər. Lakin, hər hansı bir səbəbdən bu göstərilən istiqamətlərdə kreditlərin verilməməsi onların istehlak krediti obyektini olmasını istisna etmir.

Ölkəmizdə kommersiya bankları müştərilərə istehlak kreditinin məbləğini verilməsini dünya praktikasında olduğu kimi fərdi qaydada müəyyən edirlər. Lakin, bütün banklar istehlak kreditinin minimum dəyərini (məsələn, 300 AZN və maksimum məbləğini 10000 AZN) müəyyən edə bilərlər.

İstehlak kreditləri üçün ödənilən faizlərin səviyyəsini müəyyən edərkən onun dəyişkənliyi görünür, müxtəlif obyektlərə görə fərqlənir, tələb və təklif, digər kredit təşkilatlarının təcrübəsi və s. səbəblər nəzərə alınır. Minimum və maksimum göstəricilərin elan olunması, şərtləndirilən hallar əlverişli deyil. Burada zəruri olan məsələ konkret olaraq borcalanla bağlanmış müqavilədə faiz dərəcəsi və ödənilməsi müddətinin göstərilməsidir. Digər mütləq şərt isə kreditin verilməsi zamanı əvvəlcə zəruri qaydada cari hesabın açılması və həmin hesabın aparılmasına görə müqavilə bağlanmasıdır.

Əgər kredit kredit kartı ilə verilərək məqsədəuyğun hesab olunub razılaşdırılıbsa, o zaman kart hesabı açılır və hesabın aparılması barədə müqavilə bağlanır.

İstehlak kreditlərinin təqdim olunmasında vacib proseslərdən biri də borcalanın təqdim etməli sənədlər ilə əlaqədardır. Kreditləşmə prosedurlarının gedişatında ilk qarşıya çıxan məsələlərdən biri budur. Bu məsələdə yerli xüsusiyyətlər xarici praktikadan daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, istehlak kreditləri sahəsində MDB ölkələrində vətəndaşlardan çox saylı sənədlərin tələb olunur.

Azərbaycan Respublikasında bankların təqdim olunması mütləq hesab edilən sənədləri təsbit etdikdə, bu sənədlərdən bilavasitə borcalana aid olanı ilə bərabər, zəminlərin məlumatlarının da tələb olunmasını bir sıra hallarda qeyd etmək olar.

Zəminin kimliyindən asılı olmayaraq, əvvəlki sənəd bankların təsdiqetdiyi formada olan borcalanların kredit sifarişdir.

Zəmin əgər fiziki şəxsdirsə, o zaman təqdim olunacaq sənədlərin tərkibinə aşağıdakılar aiddir:

borcalan və zəminin şəxsiyyət vəsiqəsi və əvəz edici digər sənədlər;

borcalan və zəminin gəlirləri barədə arayışlar;

Əgər borcalan və ya zəmin həqiqi hərbi xidmətdədirsə, onların hərbi vəziyyətini xarakterizə edən sənəd.

Əgər zəmin hüquqi şəxsdirsə, bu vəziyyətdə borcalan özü haqqında yuxarıda yazılan sənədləri təqdim etməlidir. Lakin, hüquqi şəxs haqqında ona məxsus sənədlər təqdim olunur.

Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Dövlət qeydiyyatı barədə hüquqi şəxsin şəhadətnaməsi;

- hüquqi şəxsə məxsus nizamnamə;

- aylara bölünmək şərti ilə son bir ildə digər banklarda açılan cari hesabda yerləşən pul vəsaitinin dövryyəsinin çıx arışı;

- borcalana zəminlik verilməsi və zəminlik haqqında müqavilə bağlanmasına görə hüquqi şəxsin nümayəndəsinə zəminlik səlahiyyətlərinin verilməsi haqqında hüquqi şəxsin ali idarə etmə orqanında iclasın protokolu.

Bu sadalanan müddəalar istehlak kreditinin verilməsi üçün vətəndaşlardan alınan başlıca (əsas verici) sənədlərdir. Bir çox hallarda kommersiya bankları zəruri hesab edilən, borca aidiyyəti olan digər sənədlər də tələbetmək səlahiyyətinə malikdir.

Bu mərhələdən sonra banklar şəxsin təqdim etdiyi sənəd və məlumatları nəzarətdən keçirir. Sənədlərin tərtibatı, tərkibi və forması tələblərinin yerinə yetirilməsi yoxlanılır. Bu yoxlamada onların həqiqiliyi, düzgün rəsmiləşdirilməsi qanunvericiliyə uyğun olub olmamasının araşdırılmasına yönəldilir, vətəndaşın ödəmə qabiliyyəti ilə təqdim olunması mümkün olan maksimal kreditin həcmi təyin olunaraq, yoxlama başa çatdırılır.

Əgər bank kredit verilməsi zamanı sənədlərdə saxtakarlığın olmasını, səhv informasiyaların təqdim olunmasını, borcalanın ödəmə qabiliyyətinin olmamasını, təqdim olunan təminatların tələblərə uyğun olmamasını aşkar edərsə, kreditin verilməsindən imtina edəcəkdir.

İstehlak kreditinə aid bütün ilkin prosedurlardan sonra kredit verilməsi məsələsi üç-beş günün ərzində bankda olan kredit komitəsinin müzakirəsi ilə həll olunur. Müştəriyə kredit verilməsi müəyyənləşdirilən limit çərçivəsində olmaqla, kredit komitəsinin qərarı ilə qəbul edilir.

İstehlak kreditinin ümumi şərtləri yalnız bank ilə borcalan arasında razılaşdırılaraq kredit müqaviləsində əks olunur.

İstehlak kreditlərinin verilməsinin zəruri şərti bankda borclu üçün açılmış bank daxili ssuda hesablarında əks olunmasıdır. Ssudanın yönləndirilməsi isə onun konkret xarakteristikasından, vasitəçinin olub olmamasına uyğun olaraq həll olunur. Bu o deməkdir ki, kreditin məbləği nağd və ya nağdsız şəkildə bankda açılmış hesaba köçürülərək, borcalunun plastik kartının hesabına keçirilərək, vasitəçinin hesabına köçürülür və digər səmərəli yollarla borcalanların istifadəsinə verilir.

Azərbaycan Respublikasında kommersiya bankları təcrübədə ssudaların təqdim edilməsi 2 üsulla: müddətli kreditin verilməsi formasında və ya kredit xətti ilə pul vəsaitlərinin verilməsi kimi çıxış edir. 1-ci halda pul vəsaitlərinin borcalunun ssuda hesabından cari hesaba köçürülərək kassadan nağd pul vəsaitləri kimi məxaric olunması yolu ilə, və yaxud pul vəsaitlərinin borcalunun ssuda hesabından cari hesaba köçürüləndən sonra onun ödəmə tapşırığı ilə göstərilən hesaba keçməsi ilə kreditlərin borcalu tərəfindən istifadə olunması həyata keçirilir.

Kredit xətti ilə pul vəsaitlərinin verilməsində isə isə, borc götürənə xüsusi kart hesabı açılır və o hesaba müəyyən məbləğdə kreditin ayrılması ilə istehlak krediti müştərinin sərəncamına verilir.

Kredit veriləndən sonra kommersiya bankının istehlak kreditləri sahəsindəki fəaliyyəti onun tam dəyərinin və hesablanan faizlin qaytarılmasına yönləndilir. Bu ödənişlərin qaydası kredit müqaviləsində və yaxud onun vacib komponenti olan ödəniş qrafikinə və müddətli öhdəliyə əsaslanır.

Müddətli kredit ödənməsi istehlak krediti üzrə əsas borcun və faizin aylar üzrə ödənməsi kredit müqaviləsinin tərkibinə daxil olan hissələri klassik və yaxud Anuitet ödənişin cədvəli ilə həyata keçir. Kredit xətti ödəniş üsulu ilə yaradılıbsa, hesablanan faizlər aylar üzrə ödənilərək müddət bitənədək ödəniş cədvəli ilə həyata keçir.

Əlavə edim ki, müddətli kreditlərin ödəniş üsulu üzrə qeyd edilən “Anuitet” ödənişin cədvəli şəxsin istəyi ilə tətbiqi mümkündür.

Azərbaycan Respublikasında bankların təqdim etdikləri istehlak kreditlərində borcun ödənməsi pul məbləğinin nağd və köçürülmə ilə borcalunun cari hesabına mədaxili formasında və yaxud borc götürənin bankda açılan cari hesablarından vəsaitin silinməsi qaydası həyata keçirilir. Bu kreditlərin müddətindən əvvəl ödənilişinə icazə verilir.

Banklar verdikləri istehlak kreditlərinin müqaviləsindəki qaydaların yerinə yetirilməsinə nəzarəti həyata keçirir, vaxtı keçən borcların qaytarılması səbəbi ilə tədbirlər görür. Əvvəlki təqvim ayında ödənilməli olan vəsait həmin ayın son günü də nəzərə alınmaqla daxil olmasa, o, vaxtı keçmiş kreditlər və vaxtı keçmiş faizlər

olaraq borcalanların məlumat bazasında qeyd olunur. Bu ərəfədə, banklar vaxtı keçmiş borcun borcalan və yaxud zəmanətçi tərəfindən qaytarılması üçün tədbirlər görməlidir. Bu səbəblə banklar borcalanın öz öhdəliyini yerinə yetirməməsi haqqında zəmanətçiyə yazılı xəbərdarlıq edir və bununla bərabər vaxtı keçmiş borcun ödənişinin yerinə yetirilməsini təklif edir.

Azərbaycan Respublikasında kommertiya banklarının istehlak kreditlərinin bu sahədə fəaliyyətinə istehlak kreditlərinin monitorinqi və kreditlərin təyinatı üzrə istifadə olunmasına nəzarətə xüsusi ilə önəm verilir.

Beləliklə, kreditlərin verilməsindən sonrakı 12 ay ərzində zəminlərin maliyyə monitorinqi həyata keçirilir. Bu monitorinqə əsasən, borcalunun axır bir ildə (aylara bölünməklə) zəmininin gəlirləri barədə arayışları təqdim edilir. Kredit işçiləri bu dövrdən sonra mövcud olan tələblərə görə zəminin maliyyə vəziyyətini təhlil edirlər. Əgər zəminin maliyyə göstəriciləri lazımi səviyyədə deyilsə, həmin kreditə görə başqa fiziki və yaxud hüquqi şəxsin zəmin kimi çıxış etməsi tələb olunur.

İstehlak kreditinin istifadə olunması üzrə bank nəzarətinin həyata keçirilməsinin təminatı, borc pulun verildiyi gündən etibarən bir ay sonra borcalandan kreditin təyinatı ilə istifadəsini təsdiqləyən sənədlərin təqdim edilməsini tələb edir. Əgər təqdim olunmuş sənədlər üzrə kreditin təyinatı ilə istifadə olunması təsdiq olunmursa, o zaman kredit işçisi kreditin təyinatına görə istifadəsini özü yoxlayır və bəlli olan qaydalarla “pul vəsaitinin məqsədli istifadəsi üzrə yoxlama aktı” tərtib olunur.

Keçirilən nəzarət və aparılmış tədbirlərin müsbət nəticəsi səbəbi ilə müştərinin istehlak kreditlərini ödəməsi ilə pul vəsaitlərinin banka qəbul olunması və müvafiq olaraq hesablara keçirilməsi yazdığım qaydalar ilə sona çatdırılır. Borc alanın kredit müqaviləsi ilə öhdəliklərini yerinə yetirməsi üçün təqdim etdiyi pul vəsaitlərini öhdəliyin yerinə yetirilməsi zamanı mövcud vəziyyətdən asılı olaraq, bankın təcrübəsi üçün mütləq olan ardıcılıqla öhdəliklərin təmin olunmasına yönəlir.

Fəsil 2. Azərbaycanda istehlak kreditləşdirilməsinin təşkili və təhlili

2.1.Bankda kreditləşmə prosesinin təşkili.

Aktiv əməliyyatlar kommersiya banklarının apardığı əsas əməliyyatlardır. Bu əməliyyatlar vasitəsilə banklar kreditor rolunu oynayaraq cəlb etdikləri vəsaiti ehtiyacı olanlar arasında bölüşdürürlər. Kredit əməliyyatları bir qayda olaraq kreditor və debitor arasında olan münasibəti əks etdirir.

Ssudaların verilməsi üzrə bankın daxili tənzimləmə qaydaları və normaları kredit işini hər tərəfli əhatə etməlidir. Bankdaxili normalar kredit verilməsinin mürəkkəbliyi nəzərə alaraq bir neçə məsələni özündə əks etdirməlidir.

İlk növbədə banklarda kredit strukturlarının səlahiyyət bölgüsü dəqiq və düzgün təşkil edilməlidir. Bankın əməkdaşlarına və ya ayrılma struktura kredit verilib-verilməməsinə rəy verilməsi hüququ verilsə, bank qanunvericiliyinin tələblərinə, iş təcrübəsi, səriştə və digər bacarıqlara xüsusi diqqət yetirilməlidir. Maraqlarının toqquşmasının qarşısının alınması üçün kredit risklərinin qiymətləndirilməsi digər normativ və prudensial hesabatlılıqdan, kreditlərin təsnifləşdirilməsi və başqa əməliyyatlardan strukturca ayrılmalıdır. Bank rəhbərliyi, məsul şəxslər tərəfindən təşviq etmə siyasəti ilə kredit siyasəti arasında uyğunsuzluğun yaradılmasına imkan verilməməlidir.

Kreditlərin kəmiyyət və keyfiyyət limitləri və cəmləşmə qaydalarında kreditlərin növləri, iqtisadi sektorlar, adıyatı şəxslər və s. üzrə limit, daimi monitoring və hesabatın tərtib olunmasında müəyyənəlməlidir. Limitlərin müəyyən olunması zamanı gəlirlilik, kredit portfelinin həssaslıq səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının qoyduğu tələblər nəzərə alınmaqla banklar tərəfindən bank daxili qaydalarla kredit portfelinə bu limitlər qoyulmalıdır:

- Verilən kreditlər üzrə maksimal məbləğ;
- Kreditlərin depozitlərin həcminə nisbət əmsalı;
- Cöğrafi yerləşmədə ssudaların cəmləşməsi;

- Valyuta növlərində kreditlərin toplanması;
- Borclunun statusuna görə kreditlərin cəmləşdirilməsi;
- Təminatı olmayan kreditlərin maksimal məbləği və toplanması;
- Bankın filialı tərəfindən verilmiş kreditlərin maksimal məbləği və cəmləşmə

və s.

Kreditləşdirmənin sahə və növlərinə gəldikdə, kreditin strategiyasına əsasən növlər, monitoring və kreditlərin verilməsinə nəzarət üzrə fərqli norma və qaydalar müəyyənləşdirilməlidir. Əgər kredit strategiyasında nəzərdə tutulmayan kredit növünə tələbat yaranmışdırsa, onların verilməsinin prosedur və qaydalar müəyyən olunmalıdır. Qeyri rezident və ölkə xaricində fəaliyyət göstərən şəxslərə kreditin verilməsinin təmini zamanı həmin ölkə üzrə kredit riski bank daxili qaydalarda nəzərə alınmalıdır.

Bank bəzərətində Bazəl Komitəsinin “Müştərini tanı” standartının rəhbər tutulması ilə banklar məqsədyönlü isfide olunmasını müəyyən etmək məqsədi ilə müştəri fəaliyyətinin monitoringi həyata keçirilməlidir.

Kredit ödənişinin şərtləri borc götürənin fəaliyyətində, kredit məqsədi, növündən, real mülk vəsaitləri axınının proqnozlarından aslı olaraq müəyyənləşdirilməlidir. Bank daxili qaydalara əsasən, kreditin ödənilməsi müddətinin uzadılması kredit müqaviləsində öz əksini tapmalıdır. Bu qaydalara görə, kredit ödənişi annuitet formasında tələb olunursa, ödənişlərin müddətindən tez aparılması üçün annuitet ödəmələrin yenidən hesablanma və ödənilmə qaydaları müəyyən olunmalıdır. İlk ödəməyə tələb nəzər dəvarsa, bu bank daxili qaydaya əsasən minimum məbləğin nəzərdə tutulması ilə reallaşdırılmalıdır.

Bank daxili qaydalarda müxtəlif kredit növləri üzrə faiz dərəcəsini müəyyən olunmasının bazar və iqtisadi şərtləri nəzərə alınmalıdır. Bu zaman resursların dəyəri, kreditlərə xidmət xərci, inzibati xərclər, zərərin ödənməsi üçün ehtiyat və kifayət qədər miqdarda olan mənfəət, portfel üzrə itkilər, həmçinin komission haqlarının alınıb alınmaması nəzərə alınmalıdır. Faiz dərəcələri üçün minimal və maksimal hədd müəyyən olunubsa, onların istifadə meyarlarında müəyyənləşməlidir.

Kommersiya bankları gözəştli şərtlərlə kreditlərin təqdim olunması üçün bu yöndə dəqiq prosedurlar müəyyən etməli və bu ümumi kredit strategiyası və bank qanunçuluğunun müddələri ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Bankı mümkün zərərlərdən qorumaq üçün təminat kifayət qədər olmalı, həmçinin kreditlərin geri ödənilməsi tək mənbə olmamalıdır. Qaytarılma üçün borc götürən şəxsin maliyyə vəziyyəti əsas qənaətbəxş, sağlam olmalıdır.

Kreditin təminatlı və ya təminatsız verilməsi şərtlərində, bank daxili qaydalara əsasən, girov formasında götürülən təminatın bazar qiymətinin kreditin məbləğinə olan nisbət əmsalı müəyyən olunmalıdır. Təminatın girov formasında götürüləcəksə, qanuna uyğun olaraq bank mütəxəssis tərəfindən girovun qiymətləndirilməsi üçün meyarlar müəyyən olunmalıdır. Bu əməkdaşlar lazımi təcrübə və səriştəyə malik olmalıdırlar. Məcmu kapitalın beş faizindən yüksək məbləğdə verilmiş kreditlər üzrə girov minimum 2 nəfər qiymətləndirən şəxs tərəfindən aparılmalıdır.

Girov ilə təmin olunan kreditlər üzrə dəyəcək zərərlərin minimum səviyyəyə endirilməsi üçün təminatın bazar dəyərində konservativ yanaşma metodu ilə müəyyən edilməlidir.

Kreditlər üzrə təminatın qəbul olunması ilə, banklar girov qisminə götürülən əmlakın bütün hüquqi və digər sənədlərini tələb edirlər. Bu sənədlər vasitəsi ilə təminatın həqiqi mövcudluğu və keyfiyyət arasındakı uyğunsuzluqların aşkar olunması, həmçinin təminatın sığortası ilə bağlı tələbləri irəli sürülməlidir. Kreditin qiymətli kağızla təmin olunduğu halda, onların real dəyəri nəzərə alınaraq qiymətlənməsi qaydaları müəyyənləşməlidir.

Bank daxili qaydalara əsasən təminatın əvəzsizləşdirilməsi, həmçinin yeni təminatın qiymətinin kredit məbləğinə olan nisbətin dəyişilməsi ilə bağlı yeni metodlar, prosedurlar işlənib hazırlanmalıdır. Əlavə olaraq, banklar öz siyasətlərinə və Mərkəzi Bankın tələblərindən irəli gələrək bu nisbətin minimal dəyərini təyin etməlidirlər. Əgər girov qisminə təqdim olunan əmlak üzrə əvəzləşdirməyə tələb yaranmışsa, banklar yeni təminat üzrə dəyərin kreditin ödənilməyən hissəsinə olan nisbətin əvvəlkindən daha az olmasına imkan verməməlidirlər.

Kreditin qiymətli kağız, zəminlik, qərantiya və bank depoziti ilə təmin olunmasında banklar bu təminatlarla bağlı müddətlər üzrə nəzərdən keçirməlidirlər. Təminatın vaxtı kreditin qaytarılma vaxtından az olarsa, banklar təqdim olunan yeni təminat üzrə bütün göstəricilərin əvvəlkindən az olmamasında diqqət yetirməlidirlər. Qiymətləndirmə üçün kifayət qədər zamanın qalması üçün yeni təminat əvvəlkinin müddəti bitməmiş borcalan tərəfindən təqdim edilməlidir. Banklar tərəfindən kredit müddətinin bitməsinə qədər real bazar dəyərinin müəyyən olunması və təminatın likvidlik səviyyəsinin monitorinqi üçün yenidən qiymətləndirmə davamlı olaraq keçirilməlidir. Bunun üçün davamlı olaraq, təminatın yenidən qiymətləndirilməsi üçün zəruri olan kredit məbləğinin, yenidən qiymətləndirmənin dövriliyi bank daxili qaydalarla müəyyən olunmalıdır. Bu qaydalarda təminatın dəyərində aşkarlanan mənfi meyillərə reaksiya prosedurları müəyyənləşdirilməlidir. Qiymətləndirmə qrafiki, hesabatlılıq sistemini və qiymətləndirmənin aparılmasına məsul olan şəxslər təyin olunmalıdır.

İstehlak və mikrokreditlər üzrə girovlara nəzarətin aparılması üçün bank daxili sistem yaradılmalıdır. Bu sistem üzrə verilən kreditin müddət və şərtlərinə adekvatlığına nəzarət təmin edilməlidir.

Zəminlik və qərantiyalarla təmin olunan kreditlərdə banklar qərant haqda maliyyə informasiyalarının verilməsini tələb edir. Bu informasiyaların tərkibi ilə bank daxili qaydalarda əks olunan tələblərlə uyğun gəlməlidir.

Bankların daxili qaydalarında borcalanların ödəniş qabiliyyətini təhlil edilməsi üçün, həm kreditlərin təyin olunmasından qabaq, həm də sonra maliyyə hesabatlarının verilməsi tələbi müəyyənləşdirilməlidir. Fiziki şəxslər üçün bu tələb əmək haqqı arayışı və ya hər hansı gəlirlər barədə sənədlə müəyyən edilir.

Borcalanların maliyyə vəziyyətinin qiymətlənməsi sənədləşdirilir. Əgər zərurət yaranarsa qiymətləndirmə məqsədi ilə ekspert, məsləhətçilər də cəlb oluna bilər. Borcalanların təqdim etdikləri maliyyə informasiyalarında tamlığın, mötəbərliyin təsdiqində müqavilədəki öhdəliklərin həyata keçirilməsində qiymətləndirmə nəzərdə tutulur və bunun üçün banklar Mərkəzləşmiş Kredit

Reyestirinin məlumatlarından da faydalana bilərlər. Əlavə olaraq, banklar auditor, reyting agentlikləri və digər təşkilatlardan informasiyalar əldə edə bilərlər.

Maliyyə vəziyyəti üzrə monitoring kreditin ödənilib bitməsinə qədər həyata keçirilməlidir.

Banka aidiyyatı olan çəxslərə və aidiyyatı şəxs adından hərəkət edənlərə Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən olunan normativ aktlara uyğun olaraq bir sıra məhdudiyyətlər tətbiq edilməlidir.

Banklarda kreditləşmə fəaliyyəti onun keyfiyyətli və kreditin portfelinin gəlirli təşkili olunması sahəsində vacib bir prosesdir. Dəqiq və düzgün təşkil olunmuş kreditləşmə prosesi ilk öncə kredit risklərinin minimum olması üçün əsas vasitədir. Bank fəaliyyətində rast gəlinən risklər əlaqəlidir və bu səbəbdən kredit riski digər risklərin yaranmasına təkan verir. Beləliklə, bankın keyfiyyətli və rəqabətə davam gətirə bilən fəaliyyəti əsas kreditləşmə prosesinin düzgünlüyündən asılıdır. Hal hazırda mövcud kreditləşmə sisteminin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərkən əsas qeyd olunmalıdır ki, kreditləşmə yalnız bankların xüsusi və cəlb edilən vəsaitlərindən deyil, mərkəzi bankın əhalinin kreditləşdirilməsi üçün bankların qarşısına qoyduğu müəyyən norma və tələblərdən asılıdır. Məsələn, Mərkəzi Bank kreditlərin reqlamentləşməsi formasında pul ehtiyatı normativini, mərkəzləşmiş ehtiyatların köçürmə normasını, bundan əlavə bankın öhdəliklərinin yüksək likvidli vəsaitin ölçüsü ilə müəyyənləşdirilən balansının likvidlik xüsusiyyətlərini normativlərini müəyyənləşdirir.

Kreditləşmə prosesini 2 mərhələyə ayıra bilərik. 1-ci mərhələdə kreditin verilməsinə razılığın olub-olmaması ilə bağlı müştəri tərəfindən təqdim olunan kredit ərizəsi təhlil edilir. Kreditləşmə sisteminə daxil olmaq üçün bu ərizədə borcalan özü haqqında ümumi məlumatı, kreditin məqsədini, kreditin məbləğini, müddətini, bu kreditin təminatını, kreditin ödənmə qaydasını, faizlərin ödənilmə qaydası əvvəlcədən göstərilməlidir. İlk prosesdən sonra banklar ilə şəxslər arasında kredit müqaviləsi imzalanır. Bu müqavilə borcalanla kreditor arasında kreditləşdirmənin bütün məsələlərinin təsbit olunduğu hüquqi sənəddir. Elə ilk mərhələdə kredit riskinin meydana gəlməsinin qarşısının alınması imkanı çox

olduğundan bu mərhələyə daha məsuliyyətli yanaşılmalıdır. Kreditləşdirmə prosesinin 2-ci mərhələsində bankların qarşısında dayanan vacib vəzifə borc alanın hazırki fəaliyyətinin, maliyyə vəziyyətinin, ödəniş qabiliyyətinin müəyyənlənməsi və nəzarətdir. Kommersiya bankları kredit verərkən hüquqi və fiziki şəxslər kreditin təminatlılığı, qaytarmalısı, müddətliliyi, ödəncilik prinsiplərini əsas götürürlər. Kredit verilərkən kommersiya bankları əvvəlcə bazarın meyarlarını, yəni gəlirliliyi, likvidliyi və riski nəzərə alırlar. Ümumi dövlət marağının qorunması ilə bank fəaliyyətinin kommersiya xüsusiyyəti heçdə həmişə uzlaşmır. Dövlətin maraqlarının qorunması kommersiya bankları üçün likvidlik böhranagətirib çıxara bilər. Azərbaycanda bank sektorunda kreditləşdirmədə yeni qaydaların tətbiqi kommersiya banklarının kredit vermə fəaliyyətinə birbaşa olaraq təsir göstərmişdir. Bir neçə il əvvəl baş vermiş “kredit bumu”-nun əksinə olaraq son zamanlarda Mərkəzi Bankın bankların kredit verməsinin məhdudlaşdırılmasına təsirini müşahidə edirik. Kreditləşdirmənin məhdudlaşdırılmağı ilə eyni zamanda bank fəaliyyəti limitləşdirilir. Yəni, əgər banklar özlərinin əsas fəaliyyətini həyata keçirə bilmirlərsə, bu zaman gəlirin əldə edə bilməmək təhlükəsi ilə rastlaşırlar.

Fiziki şəxslərin kreditləşməsi ölkənin iqtisadi inkişafında rolu olduqca böyükdür. Əhalinin kreditləşdirilməsinin artması ilə istehlakçıların ödəniş qabiliyyətini artırır və ölkədə istehsal olunan məhsulların tez satılması, əmtəə dövriyyəsinin sürətlənməsi, inflyasiya və işsizliyin səviyyəsinin azalması, istehsalın inkişafı və nəhayət milli gəlirin artması ilə nəticələnir. Bu proses müəssisələrin, firmaların, təşkilatların istehsal və təklif etdiyi məhsulların, xidmətlərin reallaşmasını tezləşdirir və istehsal prosesində fasiləsizlik əldə edilmiş olur. Bununla da, vergi yığımı və son olaraq bütdcə gəlirlərinin artımına müsbət təsir göstərir. Mərkəzi Bankın “pul və maliyyə sabitliyinin əsas istiqamətləri haqqında bəyanat” -da qeyd olunur ki, maliyyə sabitliyinə dəstək üçün Mərkəzi Bankın sərəncamında olan alətlərdən istifadə etməklə zəruri antiinflyasiya tədbirləri həyata keçirilməlidir. Bununla Mərkəzi Bank inzibati alətlərdən istifadə edir və keçən dövrki istehlak kreditləri bumunun azaldılmasına nail olur. İstehlak

kreditləşdirilməsində kütləvi surətdə artımla inflyasiyanın artmasına səbəb olur. ABŞ-da və başqa qərb ölkələrində istehlak kreditlərinin istifadəsini tənzimləyici xüsusi norma və qaydaları mövcuddur. Misal üçün, ABŞ-da bu qaydalardan birində banklar tərəfindən vətəndaşın kredit qabiliyyətinin müəyyən olunmasının əsas meyarlarını təsbit edir. Yəni şəxsin kredit ödəmə qabiliyyəti bank sektoru vasitəsilə qiymətləndiriləndə müştərinin barəsində məlumatların banklar tərəfdən necə istifadə olunmasını, müştəriyə aid hansı məlumatların bank tərəfindən tələb edilə bilməsi və digər normalar bu qaydada əks olunur.

Kreditləşdirmə prosesi mənfəət gətirən əməliyyat olduğu qədər riskli bir prosesdir. Bəlli ki, hər bir verilən kreditlər müəyyən ölçüdə risk daşıyır. Risklərin yaranma səbəbi aşağıdakılardır:

- Gələcək dövrün sağlam formada təxmin oluna bilməməsi;
- Yanğın, zəlzələ kimi təbi fəlakətlər;
- İstehlakçı tələbində müxtəlif müəssisələrin təqdim etdiyi mal və xidmətlərə qarşı olan dəyişmələr;
- İqtisadi kanyukturada olan dəyişikliklərin müəssisə, təşkilatların satışına mənfi təsiri;
- Firmaların menecment səhvləri;
- Dövlətin qərarlarının ödəmə gücünə mənfi təsiri və s.

Banklar kredit qabiliyyətini təhlil edərkən, kredit riskləri ilə əlaqədar kredit istəyən şəxslərlə, bankın kredit siyasətindən aslı olaraq və qanunauyğun rədd səbəbindən kredit verilməsindən imtina edə bilirlər.

Kreditləşdirmə prosesində baş verən problemlər Azərbaycanın bank sistemində tarazlığın və sabitliyin pozulmasına gətirib çıxarır. Ötən ilin göstəricilərinə baxsaq, bank sektorunda aktivlərdə 22%, kredit qoyuluşlarına isə 25% artım müşahidə olmuşdur. Regionlara görə kredit qoyuluşlarının həcmində 31%, özəl sektorda isə 25% artım baş vermişdir. İstehlak kreditlərində isə 37% artım olmuşdur. Bununla da istehlak kreditlərinə tələbatın yüksək olduğunu göstərir. Bu baxımdan kreditləşdirmədə, əsas istehlak kreditlərinin tənzimlənməsi Mərkəzi Bank tərəfindən hədəf seçilib. Mərkəzi Bankın siyasəti, Bank sistemində

artımın keyfiyyət parametrlərinin izlənilməsinə və sektorial diversifikasiyanın ümumi iqtisadi inkişaf trayektoriyasına uyğunlaşdırılmasına yönəlir. Bu müstəvidə ayrı-ayrı kredit məhsullarının, həmçinin istehlak kreditləri artım tempinin risk təhlilinə xüsusi önəm verilir. İstehlak kreditlərində risklərin preventiv tənzimlənməsi mütləq prioritet olması görülür. Ümumi olaraq, bankların kredit aktivliyinin iqtisadi tsildə rolunun təmin olunması daim qiymətləndirilməlidir. Formalaşan kredit portfeli keyfiyyətinin qorunması və yaxşılaşması məqsədi ilə tədbirlər gücləndirilməlidir. İstehlak kreditlərində yüksək levercləşməyə məhdudiyyət qoyulması məqsədi ilə əhalinin ödəniş qabiliyyəti və istehlak kreditləşdirilməsi arasında tarazlığın pozulmaması üçün əlavə tənzimlənmə tələbləri müəyyənləşdirilir. Kreditləşdirmədə “borcun gəlirə” nisbət əmsalı tətbiq olunacaq və Mərkəzi Bank bu əmsalı maksimum hədd müəyyənləşdirəcək. Hal hazırkı dövrdə təklif olunmuş kreditlərdə faiz dərəcəsi istehlak kreditləri ilə müqayisə olunanda aşağı olmasına baxmayaraq, maliyyə resurslarının məhdudluğu ilə bu sektor üçün kreditləri artırmaq mümkün deyil.

Ödənişlərin bərabər hissələrlə qaytarılması metodu vasitəsilə kreditləşdirmə prosesində banklar bilavasitə kredit istifadəçisi ilə müqavilə imzalayır, kreditləşmə prosesi sadə görünsədə, kredit verilən zaman ssudanın məqsədləri aydın olur, pul vəsaitinin istifadə olunmasına nəzarətin həyata keçməsi mümkün olur. Ümumiyyətlə istehlak kreditlərinin bu formada verilib – qaytarılması müstəqim kreditləşmə adlanır. Bunlar müstəqim yolla istehlak tələblərinin kreditləşməsindəki müsbət cəhətlər sayılır. Lakin, bu formada kreditləşdirilmədən savayı, dünya (eləcə də ölkəmizdə) təcrübəsində istehlak kreditləşdirməsi dolayı yolla həyata keçirilir. Əgər müstəqim kreditlər bilavasitə vəsaitin istifadəçisinə verilsə, dolayı kreditləşmədə ssudalar vasitəçilik edənlərə təqdim olunur. İstehlakçıların banklar tərəfindən dolayı yolla kreditləşdirilməsi iqtisadi münasibətlərin formalaşan xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Yəni, sadə şəkildə istehlak kreditini pul formasında almaqla, sonra lazımlı məişət cihazlarını, mebel, kompyuterlər, qiymətli digər əşyaların ticarət mərkəzləri, univermaqlar, super marketlərdən əldə etməyin mümkün olması bu təşkilatların kreditdə vasitəçi olmasına gətirib çıxarmışdır. Bu

əmtəələrin həmin təşkilatlar tərəfindən insanlara kredit vasitəsi ilə satılmasının həyata keçirilməsində təcrübə isə, kommersiya banklarının bu işə qoşulmasını reallaşdıran səbəb olmuşdur. Yəni ki, uzunmüddətli istifadə edilən əmtəələrin satış metodları və onlara əhalinin tələb xarakteri istehlak kreditlərinin dolayı metodunun geniş yayılmasına səbəb olmuşdur.

Bu təcrübə pərakəndə ticarətdə dövriyyənin artması və sürətlənməsinə kömək etdiyindən sahibkarlar tərəfindən yaxşı qarşılanır. Digər tərəfdən, ticarət mərkəzləri, firmaları əmtəələri kredit vasitəsi ilə satdıqda və bu əməliyyatlar geniş vüsət aldıqda yaranmış maliyyə boşluqlarının qapanması üçün vəsait tələb olunur. Bundan irəli gələrək, ticarət mərkəzləri onlardan kreditə mal götürənlərin hamısının öhdəliklərini vacib saymaqla, onlar vasitəsi ilə banklardan kredit alır. Bununla da, bank ayrı-ayrı borcalanları kreditləşdirilməsi əvəzinə ticarət təşkilatlarına ssuda verə bilir.

İstehlak kreditləşdirilməsi prosesi şərti olaraq iki yerə bölünür: Klassik və ekspress kreditləşdirilməsi. Klassik kreditləşdirmədə kredit müqaviləsi bilavasitə banklarda bağlanır. Klassik növdə bilavasitə təxirəsalınmaz ehtiyaclara olan kreditlər rəsmiləşdirilir və ya əmtəənin məbləğinin ödənilməsi üçün hesaba pul köçürülür və banklarda müxtəlif ticarət müəssisələrinin hesablaşma hesabına köçürüləcək vəsaitlər hesablanır. Ekspress kreditləşdirmədə isə əməliyyat məhz razılaşmanın baş verdiyi yerdə keçirilir. Məsələn, əgər şərait yaradılmışdırsa, əmtəələrin alınması üçün krediti məhz ticarət mərkəzlərində yerinə yetirilə bilər. Bu kreditləşmə formasında bütün hesablaşmalar nağdsız qaydada həyata keçirilir. Ekspress kreditləşdirmənin üstün cəhəti sadə və sürətli şəkildə zəmin və girov tələb olunmadan müştərilərə xidmət göstərilməsidir (15-20 dəq ərzində). Bu hallarda borclunun pul vəsaitini qaytarması ilə bağlı risklər artdığı kimi, kredit üçün bütün bu sadələşmiş əməliyyatlar üçün faiz dərəcələrində artır. Baxmayaraq ki, ekspress kreditləşdirmə vaxt müddətini qısaldır kredit müqaviləsinin oxunmasına laqeyd yanaşmaq olmaz. Mütləq şəkildə ümumi xərclər, komission faizlər, cərimə sanksiyalarına diqqət yetirmək lazımdır, xüsusi ilə kiçik hərflərlə qeyd olunan bölmələrə.

Ümumiyyətlə istehlak kreditinin əsas xüsusiyyəti odurki o müəyyən əmtəənin əldə olunması üçün verilir. Bu yolla banklar ticarət mərkəzləri ilə hesablaşmaları nağdsız qaydada həyata keçirirlər və müştərilər nağd qaydada pul almırlar. Rəsmiləşdirilən kreditlər bir qayda olaraq əməkdaş ticarət mağazalarında baş verir.

2.2.Azərbaycanda istehlak kreditlərinin kəmiyyət və keyfiyyətə təhlili.

Statistik təcrübə göstərir ki, kommersiya bankları tərəfindən təqdim edilən kreditlərin həmişə böyük bir hissəsini istehlak kreditləri təşkil etmişdir. İki il öncə Mərkəzi Bank bankların əhaliyə kütləvi formada istehlak kreditlərinin verilməsinə məhdudiyyət qoyduğunun şahidi olduq. Həmin ildə verilən istehlak kreditlərinin həcmində azalma olsada, ilin sonlarında istehlak kreditlərinin həcmi yenidən artmışdı. Hazırda ölkəmizdə kredit kütləsinin 44%-ini istehlak kreditləri təşkil edir. Statistik göstəricilərə əsasən, son ildə yəni 2016-cı ilin sonuna əhaliyə 5 715. 7 milyon manat istehlak kreditləri verilib.

Azərbaycanda bankların daha çox istehlak kreditlərinə meyl etməsi isə biznes bazarında büdrəmələrinə səbəb olur. Buda öz növbəsində, ölkə büdcəsinə təsirsiz ötürür. Bankların əsasən istehlak kreditlərinin verilməsində maraqları bir çoxlarına məlumdur. İstehsal kreditləri ilə müqayisə etsək, məbləğin böyük olması bu kreditlərdə risk səviyyəsini yüksəldir. Habelə, istehlak kreditlərində gəlir səviyyəsi də nisbətən çoxdur. Çünki istehlak kreditlərində faiz dərəcələri daha yüksəkdir.

Azərbaycanda istehlak kreditlərini kəmiyyət və keyfiyyətə təhlil etmək üçün aşağıda aparıcı banklar tərəfindən verilən istehlak kreditlərinin strukturu cədvəlini qeyd edirəm:

Cədvəl 2.

Kommersiya bankları	Məhsul	Maksimal məbləğ, manatla	Müddət	Faiz dərəcəsi (illik)	Komission haqq	Zəminlik	Girov
Kapital bank	İstehlak kreditləri	3.000	1 il	24 %	1 %	Tələb var	Tələb edilmir
Beynəlxalq bank	İstehlak kreditləri	15.000	1 il	24 %	1%	Tələb olunur	Məbləğə uyğun olaraq
Ata bank	Universal istehlak kreditlər	5.000	3 il	24 %	2.5 %	Tələb var	Tələb edilmir
Azər Türk bank	İstehlak kreditləri	50.000	3 il	23 %	1%	Tələb var	Tələb edilmir
AFB bank	Standart istehlak kreditləri	7000	3 il	30%	1%	Tələb var	Məbləğə uyğun olaraq
Yapı kredi bank	Ehtiyac krediti	-	2 il	24 %	2%	Tələb var	Məbləğə uyğun olaraq
VTB bank	İstehlak kreditləri	50.00	2 il	28%	3%	Tələb var	Məbləğə uyğun olaraq
Xalq bank	Digərlərinin zəminliyi əsasında kredit	10.000	2 il	28%	0.1 %	Tələb var	Tələb edilmir
Nikoil bank	İstehlak kreditləri	5000	2 il	30%	3 %	Tələb var	Tələb edilmir
Turan bank	Kiçik məbləgli kreditlər	10.000	2 il 6 ay	29 %	5 %	Tələb var	Məbləğə uyğun olaraq
Əmrəh bank	İstehlak kreditləri	3000	1 il 6 ay	33 %	6%	Tələb var	Tələb edilmir
Azəriqaz bank	İstehlak kreditləri	6000	3 il	30%	8,6	Tələb var	Tələb edilmir

Cədvəldən göründüyü kimi, hal hazırda istehlak kreditləri üzrə kreditlərin verilməsində ən çox məbləği Azər-Türk bank təqdim edir. Əsəsr banklar istehlak kreditini 1-3 il ərzində təqdim edirlər. İstehlak kreditləri üzrə girova tələb məbləğdən aslı olaraq olsada, zəminliklə bağlı tələb bütün bankların kredit fəaliyyətində müşahidə olunur. Banklar tərəfindən kredit faizləri kifayət qədər yüksək qoyulması da müzakirə edilən problemdir. Cədvəldən göründüyü kimi faiz həddləri 24- 30% civarındadır. Bir sıra hallarda istehlak kreditlərində faiz

dərəcələri 36%-ə bərabərləşdirilir. Xarici dövlətlərin kredit bazarını təhlili etsək, ölkəmizki kredit faizi dərəcələrinin yüksək olduğunu görürük. Məsələn, Avropa Birliyi ölkələrinin istehlak kreditində faiz dərəcəsi orta hesabla 7-8%-bəbərdir. Lüksemburq, Almaniya, Belçika, Finlandiya və Fransada mövcud faiz stavkaları müddətdən asılı olaraq 2- 7% arasında dəyişir. ABŞ-da isə bu göstəricilər 5%-dən yüksək deyil.

Son dövrdə dünya iqtisadiyyatında baş vermiş dəyişikliklər bank biznesi strategiyasına da böyük təsir göstərir. Ölkənin milli iqtisadiyyatının islahatlar dövründə bank sistemi sürətlə inkişaf etmiş istiqamətlərdəndir. Bank xidmət və məhsulları bazarı müəyyən səviyyədə inkişafa nail olmuşdur. Özəl sektor, sahibkarlığın inkişafı, əhali gəlirlərində artım kommersiya banklarının istehlak kreditləşdirilməsi fəaliyyətinin inkişafını şərtlənmişdir. Lakin, inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisə etsək, bu sahədə hal-hazırkı səviyyə hələ də istənilən səviyyədə deyil.⁴

Respublikamızda istehlak kreditlərində faizlərin yüksəksəlməsinə bir çox amillər təsir edir. Mütəxəssislərin fikrincə bu problemin yaranması və hal-hazırda mövcudluğunun ilk növbədə səbəbi ondan ibarətdir ki, ölkənin iqtisadi fəaliyyətində risk səviyyəsinin çox olması faiz dərəcələrinin də artmasına təsir edir. Bu o deməkdir ki, bankların kredit verilməsində maraqlı olmalarına baxmayaraq, bu vəsaitin geri qayıtmasına inanmırlar. Təsədüf deyil ki, respublikamızda vaxtı keçən, problemli kreditlərin kəmiyyəti artır. Kreditlərin faiz dərəcəsinə təsir eliyən amillərdən digəri də əmanətlərdir. Kreditlərin təqribən yarsı əmanətlərin hesabına formalaşır. Əhalidən əmanətlərin cəlb etmiş banklar onu kredit formasında müştərilərə verirlər. Qeyd edilməlidir ki, əmanətlərdə kreditlərin faizi yüksək olduğundan bu da kreditin faizinə təsir edir. Hal-hazırda əmanətlərdə faizlərin dərəcəsi 10-15 % arasında dəyişir. İstehlak kreditlərində faiz dərəcələrinin çox olmasının önəmli səbəblərindən biri də ölkədə bankların xarici bazara çıxışı az saydadır. Hal hazırda Azərbaycanda az sayda banklar var ki, onların xarici bazara

⁴ [20] A.E.Kərimov. "Kommersiya banklarında bank xidmətlərinin göstərilməsində baza əsası"

çıxışı təmin olunub və bu banklar xarici banklardan ucuz resurs cəlb etməyə qabildirlər. Lakin, bunun mümkün olmaması səbəbindən banklar qalan iki əhəmiyyətli vasitədən istifadə edirlər. İlkin olaraq əmanətlər digəri isə kommersiya banklarının özünün məcmu kapitalıdır.

Azərbaycanda kredit bazarının faiz dərəcələrinin çox olmasına təsir edən əsas səbəblərdən biri kreditin qaytarılması ilə əlaqəli risklərin səviyyəsi və cəlb olunan vəsaitlərin bahalıqı ilə əlaqədardır. Fiziki şəxslərə verilən kreditlərin qaytarılması ilə bağlı məsələlərin mövcudluğu və onların zamanla artımı, girov mexanizmlərinin təkmil olmaması və s. bankları sığortalanmağa məcbur edir və onlar məsələnin həllini faiz dərəcələrini artımında görür. Digər yandan, banklarda kredit portfelinin əsası sayılan depozitlərin yüksək faiz dərəcələrsi ilə əhalidən cəlb olunması kreditlərdə faiz dərəcələrinin artırılmasına şərait yaradan amildir.

Statistik məlumatlara əsasən, faiz dərəcələrinin yüksək olmasına baxmayaraq, bankların ümumi gəliri də bir o qədər də yüksək deyil. Kreditlərə görə faiz dərəcələri isə bütün ölkələrdə iqtisadiyyatın bazar şərtlərinə uyğun olaraq bəzi amillərin təsiri ilə formalaşır. Kreditlərin faiz dərəcələri ölkənin daxilində banklar üzrə, həmçinin banklar daxilində kredit növləri və müddətlərinə görə fərqlənir. Kommersiya bankları və digər kredit təşkilatları bazar şərtlərini, Mərkəzi Bankın normativ tənzimləmə tələblərini və bütün risk amillərini nəzərə alaraq faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsində müstəqildir.

Son illərin statistik göstəricilərinə əsaslanaraq, Azərbaycanın bank sektorunun məcmu kredit portfelinin (17,3 mlrd. man) 7,1 mlrd. manatı və ya 41%-i istehlak kreditlərin payına düşür.

Qeyd edim ki, istehlak kreditləşməsinin payı məcmu kredit qoyuluşları strukturunda ilk sıradadır. Yəni, Azərbaycanın bank sistemini istehlak kreditləşdirməsi sektoru da adlandırmaq olar, baxmayaraq ki, bank sektoru və bütövlükdə maliyyə sisteminin əsas öhdəliklərindən biri bazarda olan tələb-təklif arasındakı tarazlığın yaradılması ilə iqtisadiyyatın maliyyə vəsaitləri ilə təmin olunmasıdır.

Qeyd etmək olar ki, iki il qabaq problemli kreditlərin həcmi 976 milyon man. təşkil etmişdir. Hal-hazırda bu, ümumkredit portfelinin 5.5 %-ni tutur. Ötən ildə yanvar ayında iqtisadiyyata ümumi kredit qoyuluşunun həcmi isə 18.5 milyard man. təşkil etmişdir.

Azərbaycanda son illərdə banklarda vaxtı ötmüş kreditlərin həcmi kəmiyyətini öyrənmək məqsədi ilə 2015-2016-cı illərin statistikasına nəzər salaq. Lakin, ölkənin 41 bankının bəzisi öz maliyyə vəziyyətini açıqlamadığından, tam siyahının tərtib edilməsi mümkün olmadı. Əldə olunan məlumatlar bunlardır:

- "Azəriqaz Bank"-ın maliyyə göstəricilərinə əsasən, 49,1 milyon man. Fiziki şəxslər tərəfindən qaytarılmayan borclar olub. Ötən ilin yanvar ayında problemli kreditlərin sayı artmış və 55,6 milyon manata çatmışdır.

- "Bank of Baku"-da maliyyə göstəricilərinə əsasən, vaxtı keçən kreditlərinin kəmiyyəti 47,8 milyon man. olub. Bu statistik göstəricinin 41,6 milyonu fiziki şəxslərə verilmiş istehlak kreditləridir.

- "Paşa Bank"-da maliyyə göstəricilərinə əsasən vaxtı keçən kreditlərin sayı 34,2 milyon man. təşkil etmişdir, bu portfelin 6,3-ni tərtib etmişdir.

- "Bank Avrasiya"-da isə hesabatlara əsasən, bank və müştərilərə verilən kreditlərdə vaxtı keçən borcların həcmi 12,7 milyon man. olmuşdur ki, bu da ümumi kredit portfelində 19,3 faiz paya malik idi.

- VTB Bankda müştərilərin banka ödəmədikləri borcların kəmiyyəti 21,2 milyon man. olmuşdur. Hesabatda isə ümumi portfelin 7,6 faizini təşkil etdiyi bildirilir.

- "Amrahbank"-ın 2015-ci ilin əvvəlinə olan məlumatlarına görə, vaxtı keçən kreditlərin həcmində azalma müşahidə edilmişdir. Əgər 2013-cü ilin statistikasına görə vaxtı keçən kreditlərin həcmi 16,3 milyon man. olmuşdursa, 2015-ci ildə bu rəqəm 11,5 milyon manata qədər enmişdir. Ödənilməyən kreditlərin əsasını isə şəxsi təsərrüfat kəmiyyətləri, istehlak kreditləri və sahibkarlıqla məşğul olmuş fiziki şəxslər təşkil edir.

- "Yapı krediti" bankda problemli kreditlər 12,7 milyon man. olmaqla ümumi kredit portfelində 13 faiz paya malik olmuşdur.

Ekspertlərin təcrübəsinə əsasən aparılan təhlillərdən aydın olur ki, bank və bank olmayan kredit təşkilatları tərəfindən verilmiş kreditlərin ödənilməməsi ilə bağlı məhkəmə işlərinin kəmiyyəti artır. Belə ki, 2010-cu ildə 332 ədəd, 2013-cü ildə isə 455 ədəd, 2016-cı ildə 623 ədəd ekspertiza daxil olmuşdur.

Hələlik ki, Azərbaycanın bank sektoru əsasən əhəlinin istehlak tələbatını maliyyələşdirir. Məlumdur ki, bununla, dolayısı yollarla iqtisadiyyata dəstək verilir və stimulyaradılır - təmin olunmuş istehlak tələbatı ticarət, idxal fəallığı və bir çox malların yerli istehsalı və digər bu kimi kimi istiqamətlərə bir qayda olaraq müsbət təsir edir. Misal olaraq, ABŞ-da iqtisadi və maliyyə böhranı vaxtı böhrandan çıxış yolu kimi təmin olunmuş istehlak tələbatının artırılması və bununlada istehlak bazarında olan tələbin artması müşahidə olunub və bu

istiqamətdə müəyyən işlər görülüb. Ancaq, bizim halda istehlak kreditləşdirilməsi kommersiya bankları üçün artıq əsas fəaliyyət növü və başlıca mənfəət mənbəyidir. Belə ki, ən yüksək faiz stavkaları və nəticə etibarı ilə ən çox gəlir məhz istehlak kreditləşdirilməsi sahəsindədir ki, bununla da, bir sıra banklar korporativ kreditləşdirməni artıq cəlbədicə istiqamət kimi qəbul etmirlər. Başqa tərəfdən, istehlak kreditləşdirməsinin il üzrə artım sürəti (25%) əhalinin nominal gəlirlərində artım sürətini (5,4%) kifayət qədər üstələyir. Nəticə olaraq, əhalinin kreditlərdə öhdəlikləri getdikcə daha da artır. Məlumdur ki, yaranan vəziyyətdə, xüsusilə də banklar həmçinin, əhali üçün bu istiqamətdə yaradılan daha sadə maliyyələşmə mexanizmi və nəticədə hədsiz çox kreditlərin verilməsi ilə, inzibati qaydaların tətbiq edilməsinə zərurət yaradıb. Xatırladım ki, bunlarla əlaqəli, Mərkəzi Bank bir dövrdə həm kreditləşdirmədə şərtləri sərtləşdirdi, həmçinin, bir çox sahələrdə istehlak kreditləşdirilməsini tam və ya müəyyən dərəcədə qadağan etmişdir.⁵

Lakin bu halda başqa bir yanaşma daha faydalı ola bilər. İlk əvvəl qeyd edim ki, ilk öncə (yəni, bu qadağaların tətbiqindən sonra) bank sektorunda ümumi kredit portfelində olan artım (8 ay üçün) 1,886 mlrd. Man olduğu təqdirdə, istehlak kreditləşməsində artım 888 mln. man. olub. Belə ki, artımın təqribən yarsı istehlak kreditləşdirməsi üzrə baş vermişdir. Bu göstəricilərlə sübut olunur ki, başqa kreditləşdirmə istiqamətləri nisbətən zəifdir. Bununla da, başqa sahələrin, habelə, real sektorun kreditləşdirməsi banklar üçün zamanla maraqsız olduğu görünür. Səbəb olaraq qeyd edə bilərik ki, hazırda korporativ kreditləşdirmə istiqamətində keyfiyyətli borcalanların kəmiyyəti çox azdır. Lakin, bununla da, son nəticə makroiqtisadi problemlər üzə çıxır. Çünki, real sektorda, habelə xidmət və ticarət sahəsində rentabelliyyənin səviyyəsi aşağıdır və işgüzar mühit kifayət qədər səmərəli deyil ki, burada çalışan sahibkarlar banklardan keyfiyyətli və yüksək ödəmə qabiliyyətinə sahib borcalanlar kimi dəyərləndirilsin. Təbii olaraq, banklarda likvidlik müxtəlif yollar ilə pərakəndə kreditləşdirmə sahəsinə yönləndirir. Banklarda iş strukturu ilə tanış olanlar da bilirlər ki, banklara sağlam

⁵ [18] Həsənov Q.H. Kredit öhdəliklərinin icrası ilə bağlı yaranan mübahisələrin həllində məhkəmə-mühasibat ekspertizasının rolu. Bakı 2014

və girovla orta və yaxud yüksək məbləğli biznes kreditlərinin verilməsi çox saylı kiçik istehlak kreditlərinin verilməsi ilə müqayisədə daha əlverişlidir, həmçinin, əməliyyat üzrə xərclər baxımından.

Bəllidir ki, istehlak kreditlərinin verilməsinin müasir standartlarla nəzarət üçün banklar müxtəlif baha qiymətli nəzarətedici sistemlərdən istifadə edir, çoxlu sayda işçilər cəlb edir və bütün bunlarla əməliyyat xərcləri artırılır. Nəticə olaraq, müəyyən baxımdan demək olar ki, kommersiya bankları istehlak kreditləşdirməsini genişləndirməkdə məcburiyyətində qalırlar.

Bu halda dövlətin, Mərkəzi Bankın və başqa aidiyyəti orqanların qarşısında işgüzar sferanın yaxşılaşdırılması, biznes sahəsində rentabellik səviyyəsinin artırılmasında stimullaşdırıcı tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmalıdır. Bəzən elə məhdudlaşdırılmış tədbirlər, inzibati qaydalar tətbiq edilir ki, bununla da ancaq banklar və əhali çətin vəziyyətə düşür. Qeyd etmək lazımdır ki, təmin edilən istehlakçı tələbatının maliyyələşməsi ilə iqtisadiyyat və maliyyə sisteminin inkişafına rəvac verir. İşgüzar sferanın yaxşılaşdırılması əvəzində isə bu tərkib hissədə süni formada daraldılma müsbət təsir göstərə bilməz.

2.3. İstehlak kreditlərində Bank risklərinin idarə olunmasının xüsusiyyətləri.

Bank risklərinin idarə edilməsi dedikdə, bank fəaliyyətindəki qeyri müəyyənlik şəraitində bank əməkdaşlarının müsbət maliyyə nəticələrinin əldə olunmasına yönələn fəaliyyəti anlaşılr. Risklərin idarə olunma prosesində bank fəaliyyətinə xas kredit və digər risklərin müəyyənləşməsi, qiymətləndirmə, hesabatların hazırlanının təqdim olunması və mümkün risk limitlərinin müəyyən edilməsi ilə onlara nəzarət mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması həyata keçirilir.

Kredit təşkilatları onların əsas fəaliyyətləri sahəsində ortaya çıxan risklərin analizi və idarə olunmasına xüsusi ilə ehtiyac hiss edirlər. Banklar “risk-gəlirlilik” arasında olan nisbəti lazımi səviyyədə saxlamaq üçün, hər şeydən öncə müəyyən edilməlidir ki, hansı risklərə meyillilik var və hansı risklər məqbul hesab olunur. Bundan sonra, əsas vəzifə risklərin verilmiş səviyyədə saxlanılması və nəzarətdir. Bu proses bankların gəlirliyi artırmaq yeni üsullarının və müştəri bazasının genişləndirilməsi axtarışı zamanı, risklərin lazımınca qiymətləndirilməməsi ehtimalını artırır, hansı ki, maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə və itkilərin çoxalmasına gətirib çıxara bilər.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinə təsir edən əsas risklər bunlardır: Bazar riski, likvidlik riski, əməliyyat riski, kredit riski.

Kredit riski müqavilədə göstərilən şərtlərə baxmayaraq, debitorun borcun əsas hissəsini və ya ona hesablanan faizləri qaytara bilməməsi təhlükəsidir. Kredit riski ödənişlərdə gecikmələrin olduğunun və ya ümumiyyətlə ödəmələrin yerinə yetirilməyəcəyini və nəticədə, bankdaxili pul dövriyyəsinin pozulmasına və bank likvidliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Maliyyə sektoru sahəsində innovasiyalara baxmayaraq, kredit riski bank fəaliyyətinin əsas problemi kimi qalır. Balans hesabatı məzmunun 80%-ə yaxını məhz kredit riskləri barədədir.

Kredit risklərinin əsas üç növünü qeyd etmək olar:

- ✓ Şəxsi və ya istehlak riski;
- ✓ Korporativ risk;

✓ Müstəqil risk.

Etibarlı kredit siyasəti üçün müəyyən faktorlar nəzərə alınmalıdır:

Kreditlərin verilməsi məbləğində limit. Kredit portfelində limit əsasən kredit portfelinin depozitlərin məbləğinə, kapitalla və ya ümumi aktivlərin həcminə münasibəti əks olunur. Bu limitin tətbiq edilməsi üçün depozitlərdə kəmiyyət dəyişmələri, istehlak kreditlərinə tələb, kredit riski və s. faktorlar araşdırılmalıdır.

Coğrafi limitləradətən ciddi problem hesab olunur. Əgər hər hansı bank öz istehlakçı bazaarını yaxşı idarə edə bilmirsə, və yaxud ümumi idarəetmədə zəifdirsə, bu zaman coğrafi dispersiya kreditlərin geri qaytarılmasında gecikmələrin yaranmasına səbəb ola bilər. Digər tərəfdən, sərt coğrafi limitlərin tətbiq olunması xüsusən dar istiqamətli istiqamətlərə malik coğrafi zonalarda problemlər yarada bilər. Hər bir halda bankın fəaliyyət bazarı dəqiq müəyyən edilməlidir və idarəedənlərin və xidmətçilərin professionallığından xəbər verməlidir. Bank xidmətçiləri istehlak kreditləşməsində və digər kreditləşmə növündə bütün coğrafi limitlərdən azad olmalıdırlar. Bu məsələ xüsusən yeniyaranmış banklarda daha aktualdır.

Kreditlərin cəmləşməsi. Kredit siyasəti kredit portfelinin diversifikasiyasını stimullaşdırmalıdır və yüksək gəlirliliklə minimum risklər arasında olan balansın aşkara çıxarılmasına səbəb olmalıdır. Bu sahədə limitlər adətən regional və ya istisaslaşmış banklar üçün səciyyəvidir. Kredit siyasəti həmçinin kredit cəmləşməsində olan limitlərin mütəmadi nəzərdən keçirilməsini və onlara hesabat təqdim edilməsini tələb etməlidir.

Kategoriya üzrə bölüşdürmə. İstehlak kreditlərində faiz dərəcələrinə qoyulan limitlər ümumi qəbul olunmuş qaydadır. Lakin, idarəetmədə müsbət yanaşma varsa, bu normativdə bəzi kənarlaşmalar edilməsi mümkündür.

Kreditlərin müddəti. Kredit siyasətində istehlak kreditləri üçün maksimal müddət müəyyən edilməlidir və kreditlərdə real ödəmə qrafiki ilə verilməlidir. Kreditin ödəmə müddətləri ödəyici mənbədən, kreditin təyin olunmasından və girovun faydalı istifadə müddətindən aslıdır.

Kreditlərdə qiymətlərin yaradılması. İstehlak və digər kredit növlərində faizlərin təyini pul vəsaitlərin cəlb edilməsi üçün olan bank xərclərinə yetəcəyindən, kredit

nəzarətindən və inzibati xərclərdən aslıdır. Eyni zamanda, onlar mənfəətin mümkün marjasını təmin etməlidir. Faiz stavkaları periodik olaraq yoxlanmalı və rəqabət faktorlarına görə, xərclərin həcminə görə dəyişilməlidir. Faiz dərəcələrinin diferensasiyası ilə müştərilərin cəlb edilməsi, yada tam əksi “qorxuda” bilər. Digər mövcud qaydalarda olan göstərişlər, öhdəliklər üzrə komissiyon haqların tutulması və ya faizlərə cərimələrin tətbiq edilməsi qiymət siyasətinin elementləridir.

Kreditlərdə idarəetmə adətən bankların sahəsi ilə müəyyən olunur. Kiçik banklarda adətən bu mərkəzləşmiş olur. İstehlak kreditləşməsi prosesində fəsilələrin yaranmasının qarşısını almaq üçün coğrafi yerləşməyə, kredit məhsullarına və müştəri ilə uyğunlaşaraq banklar mərkəzləşdirmənin əksinə olan idarə etməyə üstünlük verirlər. Kredit siyasətində bütün istehlak kreditləşdirməsini həyata keçirən bank əməkdaşlara limitlərin tətbiq olunmasını özündə ehtiva etməlidir. Fərdi məhdudiyyətlər daha sərt ola bilər, bank işçisinin iş təcrübəsindən aslı olaraq.

Qiymətləndirmə prosesi. Kredit siyasəti qiymətləndirmə ilə bağlı qərarlarda məsuliyyətin bölüşdürülməsini təsvir etməlidir vəssudaların müddətinin uzadılması ilə əlaqəli yenidənqiymətləndirmə istisna olmaqla, qiymətləndirmənin rəsmi, standart formalarını saxlamalıdır. Yenidənqiymətləndirmə üzrə məqbul limitlərin hər bir kredit alətləri üçün nəzərdə tutulmalıdır. Habelə, müəyyən hallarda bu prosesə müstəqil ixtisaslaşmış ekspertlər də cəlb edilməlidir. İstehlak krediti məbləğinin qiymətləndirilən məbləğə həm proyekt, girov kimi, həmçinin kredit alətlərinin qiymətləri mütdoları baxımından uyğunlaşması qeydə alınmalıdır. Mümkün hallarda, həmçinin də kredit siyasətində kredit avansı əks olunmalıdır.

Qiymətli kağızların bazar dəyərinə kredit məbləğinin maksimal nisbəti. Kredit siyasəti girov kimi qəbul edilən qiymətli kağızların bütün növləri üzrə əlavə ehtiyat öhdəliklərini əks etdirməlidir. Bu öhdəliklər qiymətli kağızların mümkün realizasiyası ilə əlaqələndirilməlidir. Məsul olanlar təyin olunur və girovun periodik yenidənqiymətləndirmə qrafiki tərtib olunur.

Uçot yazılarında qeydiyyat. Banklar onlar tərəfindən verilmiş və ya onun balans hesabında alınmış kreditləri qeydiyyatını aparmalıdır. Bank kredit müqavilə

şərtlərini qəbul bu kimi bu baş verməlidir. Əvvəlcə, kredit maya dəyərində balans hesabatında qeyd olunur.

Sadələşdirmə. Banklar müəyyən kreditlər qrupunun və ya kreditin sadələşdirilməsini tanımalı və qəbul etməlidir. Bu o vaxt baş verir ki, əgər bank kredit müqaviləsinin şərtlərində göstərilən kredit məbləğinin alınması ehtimalı yoxdursa. Sadələşdirmə qismən yazılma və ya sadələşdirmənin baş verdiyi dövrdə xərclərin mənfəət və zərərlər haqqında olan hesabatda əks etdirilməsi ilə kreditin balans dəyərinin azaldılması yolu ilə hesaba alınır.

İnkassasiya. Kredit siyasətində ödənilməmiş kreditləri müəyyən etməli və onlar üzrə hansı hesabatların tərtib olunmasını əks etdirməlidir. Bu hesabatlar risk faktorlarını müəyyən etmək üçün kifayət qədər informasiya ilə malik olmalıdır ki, potensial zərərləri və fəaliyyət alternativ yolları göstərilməlidir. Ödənişlərin toplanması üçün əlavə ölçülər tərtib olunmalıdır. Həmçinin rəhbərliyə ödənilməmiş vəsaitlər barədə ətraflı informasiyaların çatdırılması üçün müvafiq direktivlər (qaydalar) qəbul etmək lazımdır.

Maliyyə informasiyaları. İstehlak kreditinin təhlükəsiz təqdim olunması borcalanın hər aspektdən maliyyə vəziyyəti barədə informasiyaların tamlığı və düzgünlüyündən asılıdır. İstisna hal yalnız əvvəlcədən kreditin verilmə şərtində likvid girovun ödəniş mənbəyi kimi istifadə olunacağı təqdirdə baş verə bilər. Kredit siyasəti həm təşkilatın həmdə fiziki şəxslərin-borcalanların maliyyə hesabatlarına tələbi müəyyən etməlidir. Auditor rəyi olan maliyyə hesabatları üçün xüsusi qaydalar mövcud olmalıdır, auditor rəyi olmayan hesabatlar isə müvəqqəti pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatlarla qeyd olunur. Kredit siyasəti dövrü tənzimlənmə məqsədi ilə məlumatlara xarici müfəttişlər tərəfindən kredit analizi prosedurları yaratmalıdır. Əgər istehlak kreditinin ödəmə müddəti 1 ildən çoxdursa, bu dövr üçün bank işçilərinin maliyyə proqnozlarını müəyyən etmək lazımdır ki, kreditin geri qaytarılacağına təsdiq olsun. Belə proqnozlaşdırmada mümkün ehtimallar dəqiq müəyyən olunmalıdır. Bütün tələblər elə təsvir edilməlidir ki, bankın kredit siyasətinə uyğun gəlməyən bütün mənfi informasiyalar dəqiq ifadə olunsun.

Kredit riskləri bank uğursuzluqlarının ən ümumi səbəblərindən biri olduğu üçün bütün tənzimləyici orqanlar kredit risklərinin idarə edilməsi üçün standartlar müəyyən edirlər. Beynəlxalq maliyyə bazarlarında qorunmaq üçün, beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş əsas standartlar, kredit risklərinin idarə edilməsində milli yanaşmaların ümumiləşdirilməsinə yönəlmişdir. İstehlak kreditlərində risklərin etibarlı idarə olunmasının əsasında kredit əməliyyatlarına xas olan mövcud və potensial risklərin müəyyən olunması dayanır. Risklərə qarşı ölçü tədbirləri sırasında təşkilatın risklərə qarşı dəqiq formalaşdırılmış siyasəti və risklərin idarə olunması parametrlərinin işlənilib hazırlanmasıdır. Bu nəzarətə kredit portfelinin adekvat diversifikasiyasını təmin edən siyasət vasitəsilə kredit riskinin məhdudlaşdırılması daxildir.

İstehlak kreditlərində risklərin idarə olunması ölçülərinin 3 növ qaydası vardır. Birinci növ qayda kreditlərin konsentrasiyası və məbləğinin müəyyənləşdirən kredit risklərinin məhdudlaşdırılmasıdır. İkinci növ aktivlərin təsnifləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bura kredit portfelinin ödənilməsi ehtimalının, o cümlədən digər kredit alətlərinin, və kredit riskinə səbəb olan hesablanmış və ödənilməmiş faizlərin təhlili daxildir. Üçüncü qayda xərclərə səbəb ola biləcək kredit ehtiyatlarının təhlilidir.

Banklarda istehlak kreditlərində risklərin idarə olunması sistemi desək: bankların fəaliyyətində qeyri müəyyənliyin olduğu bank işçilərinin müsbət maliyyə fəaliyyətinin təmin olunmasına yönəldilmiş sualların cəmi başa düşülür. Kommersiya banklarının risklərdən qorunması mexanizmi riskin cari nizamlanması və onun minimumlaşdırma tədbirlərini əhatələyir. Risklərin idarə olunması fəaliyyətində bankların fəaliyyətinə məxsus risklərin müəyyən olunması, qiymətləndirilməsi, onlar haqqında hesabatın hazırlanması, mümkün risk limitlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə onlara nəzarət olunması və risklərin azalmasıdır.

Kredit risklərində limitlər bütün qarşı tərəflər və yaxud müştərilər üçün müəyyən olunmasıdır. Əlavə olaraq, limitlər bütün qarşı tərəflər üçün aşağıdakılar nəzərə alınaraq “ölçülməsi mümkün ” kredit riskləri üçün müəyyənləşdirilməsi ola bilər:

- 1) Bazarla əlaqəli əməliyyatlarda potensial təhlükələr

2) Təsbit edilən və yxud bilavasitə istehlak krediti təhlükələrinə görə

3) Tam dəyərin əsasında kreditlərin ödənilmə riski.

Kredit risklərinin idarə olunmasının analizində bütün kredit alətlərini (balans və balansarxası) növbəti faktorları müəyyən etmək üçün nəzərdən keçirmək lazımdır:

- Aktivlərin təsnifləşdirilməsində səviyyə və bölüşdürmənin əhəmiyyəti;
- İdarəedənlərin problemli aktivlərlə işləmək bacarığı;
- səviyyəsi və tərkibi yığılmayan, qeyri-işlək, yenidənəşlənmiş, müddəti uzadılmış aktivlər və aşağı faiz dərəcəsi olan aktivlər;
- Aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsində ehtiyatların kifayətliliyi;
- Vaxtaşırı kreditlərin cəmləşməsi;
- Kreditlərin idarəedilməsi prosedurlarının və kredit siyasətinin effektivliyi və uyğunluğu;
- Artıq təsdiq olunmuş kreditlərdə ilkin və dəyişmiş risklərin müəyyən olunması və axtarışının adekvatlığı və effektivliyi.

Müasir dövrdə bank risklərinin problemləri xüsusi ilə kəskin, çünki risklərin idarə olunması prosesinə zərurət yaranır. Beynəlxalq təcrübədə, bankların korporativ idarəetməsinin optimal qurulmaması, risklərin idarə edilməsi və daxili nəzarətdə problemlər bir çox hallarda müxtəlif banklarda böhranların yaranması ilə nəticələnir və bank sektorunda maliyyə sabitliyinin təhlükəylə qarşı-qarşıya qoyur. Bank biznesinin davamlı inkişafda olduğu müasir zamanda risklərin idarə edilməsi problemləri, habelə Azərbaycanın bank sektorunun vəziyyətinə də mənfi təsir edə bilən amillərdən birinə keçir.

Kommersiya banklarında əsas məqsəd mənfəətin əldə olunması olduğu kimi, uğursuzluqlara da məruz qala bilərlər. Kommersiya banklarının fəaliyyətiriskli fəaliyyət hesab olunur. İstehlak kreditlərinin verilməsində risklər - həqiqi informasiyalarla ilə onların hazırkı vəziyyətinin və sonrakı inkişafının qiymətləndirilməsində ortaya çıxmış kənarlaşmaların nəticəsində meydana gəlir. Bu müsbət, və yaxud da mənfi ola bilər.

Müasir dövrdə istehlak kreditləşməsi prosesində risklərin idarə olunmasında əsas problem kreditləşmə prosesinin hərtərəfli təhlil olunması sisteminin, müasir standartlara cavab verən metodiki bazanın olmaması və tam olmayan informasiya səbəbindən doğru olmayan idarə etmə qərarlarının verilməsidir.

Risklərin maliyyə təhlilçiləri tərəfindən təhlil olunaraq qiymətləndirilməsi bu risklər tərəfindən dəyə biləcək zərərlərin minimuma endirilməsinə şərait yaradır. **Yuxarıdan aşağı** doğru idarə etmə sayəsində risklər lokallaşdırılaraq minimum səviyyə enə bilər.

Fəsil 3. Azərbaycanda istehlak kreditləşməsinin inkişaf perspektivi.

3.1. Azərbaycanda əhəlinin istehlak kreditləri ilə təmin olunması vəziyyəti.

Hazırda ölkəmizdə əhəlinin istehlak kreditləri ilə təmin olunma vəziyyətini araşdırmaq üçün ilk növbədə statistik məlumatları nəzərdən keçirmək lazımdır.

Mərkəzi Bankın statistik hesabatlarına əsasən qeyd edə bilərik ki, 31 dekabr 2016-cı il tarixini üçün kommersiya banklarının ev təsərrüfatlarına təqdim etdiyi kreditlərin kəmiyyətə həcmi ümumilikdə (istehlak kreditləri) 5 milyard 858,7 milyon man. olub. Lakin bu göstəricini 2015-ci ilin eyni dövrü müqayisə etsək, 2 milyard 525 milyon man. və ya 30,2% azlıq təşkil etdiyini müşahidə edəcəyik. 2015-ci ilin son rübündə ev təsərrüfatlarına verilən cəmi kreditlərin kəmiyyəti 8 milyard 383,6 milyon man. təşkil edib. Eyni zamanda, 2015-ci ilin ilk beş ayında istehlak kreditlərinin məbləği 8 milyard manatı ötüb. Ev təsərrüfatlarına verilmiş kreditlərin ümumi kredit portfelində xüsusi çəkisi 40%-dən 35,5%-ə enib.

İstehlak kreditlərində olan kəmiyyət azalmasını ipoteka kreditlərindəki artım müəyyən qədər kompensasiya edib. Beləliklə, 5 milyard 858,7 milyon man. istehlak kreditlərində 1 milyard 703,5 milyon manatını daşınmaz əmlakın tikintisi və alınması (ipoteka krediti də daxil) üçün verilmən kreditlər təşkil etmişdir. Statistik məlumatlara əsasən keçən il daşınmaz əmlakın tikintisi və alınması üçün ayrılmış kreditlərin həcmi 161,1 milyon manm artmışdır. 2005-ci ildən bəri istehlak kreditləri həcmi 7 milyard 495,9 milyon man. artıb. 2014-cü ildə də istehlak kreditlərində artım davam edərək 7,7 milyard manata, istehlak kreditlərinin ölkə üzrə cəmi kredit portfelində payı isə 41%-ə çatmışdır.

Həmçinin qeyd olunur ki, 2016-cı il dekabrın 31-nə 16 milyard 444,6 milyon man. olan cəmi kredit qoyuluşlarının ödəmə vaxtı keçmiş məbləğ 1 milyard 472,6 milyon man. və ya , 9% təşkil edir.

Son illər ərzində, ipoteka krediti üzrə maliyyə resurslarının dinamikasını, ev təsərrüfatına verilən qısamüddətli və uzunmüddətli kredit qoyuluşlarını nəzərdən keçirək:

Cədvəl 3.

	2013	2014	2015	2016
Qısamüddətli kredit qoyuluşları	1197,	1385,0	1378,3	927,1
Uzunmüddətli kredit qoyuluşları	4596,	5842,1	6477,0	4556,0
Həmçinin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlara,				
Qısamüddətli kredit qoyuluşları	23,6	31,0	41,1	46,2
Uzunmüddətli kredit qoyuluşları	458,3	648,2	839,6	619,5

Mənbə: AMB.

Cədvəldən göründüyü kimi “istehlak krediti bumu” 2015-2014-cü illərdə baş vermişdir.

Hal-hazırda Azərbaycanda bəzi kommersiya bankları müştərilər üçün güzəştli şərtlərin artmış olduğu bir neçə pilləli reyting cədvəli hazırlayıblar. Nəzərə alınmalıdır ki, bir müddət əvvəl Mərkəzi Bankın təlimatından öncə bir sıra kommersiya bankları müştərilərin işini asanlaşdırmaq məqsədi ilə onlardan iş yeri barədə arayış təqdim olunması tələblərini aradan qaldırdı. Həmçinin yalnız dövlət işində çalışmaq və vətəndaşın əmək haqqı tələbləri artıq məhdudlaşdırılmışdır. Bir sıra banklarda tələbələrə də kreditlər təklif olundu.

Son zamanlarda ölkədə nağdsız ödənişlərdə artım əlbəttə ki, istehlak kreditləşdirməsi prosesinə də təsirsiz ötürməyib. Bunun nəticəsində, plastik kredit kartları, həmçinin taksit kartlarından istifadə olunması geniş vüsət alıb. Taksit kartları – bərpa edilən kredit xətti ilə əhaliyə pulsuz (bəzən ödənişli) təqdim olunan, bir sıra üstünlüklərə malik olan kredit kartıdır. Bu kartlar müştərilərə müxtəlif imkanlar verir. Belə ki, taksit kartına sahib şəxs banklarla tərəfdaş olan müəyyən ticarət və xidmət mərkəzlərində mal və xidmətlərin qiymətini taksit kartı vasitəsilə ödəyirlər. İstifadə olunan məbləğ isə tərəfdaşlardan asılı olaraq 1- 6 və ya 12 ay ərzində faizlə (və ya faizsiz) banka ödənilir. Habelə taksit kartları bankların bankomatlarından müəyyən məbləğdə nağd pul çıxarmaq və sonra müəyyən komissionla məbləği banka ödəmə imkanı verir. Azərbaycanda banklar 2012-ci ildən bəri taksit kartı sistemini tətbiq etməyə başlayıb. Hal-hazırda 10 bank sistemi taksit kart təklif edir.

İndiki şəraitdə Azərbaycanda artıq bütün kommersiya bankları IT texnologiyalarından istifadə edirlər. Ölkəmizdə onlayn kreditləşdirmənin istifadə edilməsi ildən ilə daha da artır. Lakin qeyd etməliyəm ki, bu hələdə ölkədə istənilən səviyyədə deyil. Arayışların ləğvi və bankların sorğu edə biləcəyi bir elektron bazanın yaradılması onlayn kreditləşdirmədə perspektivli artıma şahid olmaq olar. Banklar da daha çox buna diqqət göstərmiş olarlar. Hal hazırda Azərbaycanda 18 kommersiya bankı onlayn şəkildə kreditin sifariş edilməsi imkanını təqdim edir.

Kommersiya bankları kredit almaq qədər geri qaytarılmanın da çətin olduğunu, əsasən də vaxta qənaəti göz önünə alaraq onlayn formada kredit ödənilməsi xidmətini təqdim edirlər. Kreditin onlayn ödənməsi üçün bu sənədlər tələb olunur: • Hesab nömrəsi (banklar tərəfindən verilən müştəri kodu);

- Şəxsiyyət vəsiqəsinin seriya nömrəsi;
- Əmək haqqı və ya digər kartların rekvizitləri.

Həmçinin müsair dövrdə artıq kommersiya bankları Milli ÖN ödəmə sistemində qoşulublar və bununla kredit ödənişlərinin həyata keçirilməsi xeyli asanlaşdırılıb.

2016-cı ilin ortalarından yeni Maliyyə Bazarlarının Nəzarət Palatasının qaydaları əsasında, Azərbaycanda istehlak kreditlərinin verilməsi yeni parametrlərə uyğun olaraq veriləcəkdir. Yəni, artıq kreditlərin maksimum məbləği müəyyən olunarkən vətəndaşın aylıq borc öhdəliyinin şəxsin gəlirinə nisbəti hesablanmış olacaq. Ekspertlər bu təyinatı ümumilikdə müsbət qiymətləndirirlər. Bunu bank fəaliyyətinin sağlamalaşdırılması üçün atılan addım hesab etmək lazımdır. Eyni zamanda bu proses problemli kreditlərin sayının artması məhdudlaşdıran bir qərar kimi də qiymətləndirilir.

Yeni qaydaya uyğun olaraq istehlak kreditlərinin verilməsi zamanı şəxsin bu zamana qədər borclarının həcmi, onun maliyyə vəziyyəti, öz və himayəsində olan ailə üzvləri üçün yaşayış minimumu üçün xərclər bütövlükdə hesaba alınacaq. Yəni, bu xərclər çıxıldıqdan sonarə müştərilər gəlirin sərbəst qalan məbləğinə uyğun olan səviyyədə kredit götürə biləcəklər.

Mütəxəssislərin fikrincə, realda, yeni qərarla hər iki tərəf – həm banklar və həm də vətəndaşlar üçün kifayət qədər səmərəlidir. Beləliklə, yeni qaydalara görə bank

kredit verərkən risklərini minimuma endirəcək, müştərilər isə uyğun olmayan kredit öhdəliyi ilə yüklənməyəcəklər. Beləki, bank sektorunda problemli kreditlərin kəmiyyəti getdikcə azalmağa doğru gedəcəkdir. Problemli kreditlərin azalması bankları sağlam bir vəziyyətə gətirəcəkdə.

Ümumiyyətlə, kredit verilməsi prosesində kredit alan şəxsin ödəmə qabiliyyəti ilk növbədə nəzərə alınmalıdır. Beynəlxalq praktikada da bu tələb bütün prosedurlardan qabaq gəlir. Bütün kommersiya bankları çalışır ki, kredit riskinin minimuma endirilməsi üçün kredit alan şəxsin onun müqavilədə müəyyən olunan şərtlərlə qaytarılmasını təmin edə bilsin. Bunun üçün həmin vətəndaşın nə qədər gəlirə malik olduğu təsdiq olunmalıdır.

Azərbaycanda əvvəlki illərdəki durumda, əhalinin neft gəlirlərinin istifadəsi nəticəsində gəlirləri çoxalmışdı. Bəzən əhalinin bir rəsmi işdə çalışmasından əlavə digər qeyri-rəsmi işlərdə çalışması ilə əlavə olaraq gəlir mənbələri formalaşırdı. Bu səbəblə, banklar kifayət sayda əsaslandırma olmadan kreditlər verirdilər. Və vəsaitlərin qaytarılmasına ümid edirdilər. Lakin iki il öncədən başlayaraq neft gəlirlərində azalmaların olması, devalvasiya kimi amillər əhalinin istehlak xərclərinin artması və gəlirlərin azalması ilə nəticələndi. Bununla da kreditlərin geri qaytarılmasında problemlər yarandı. Xüsusi ilə də dollarla olan kreditlərdə bir çox problemlər yaşanır. Belə bir şəraitdə bank sistemində sonrakı mərhələdə problemli kreditlərin qarşısının alınması üçün həm kreditlərin məhdudlaşdırılması, həm də kreditlərin verilməsi anında onun qaytarılmasına daha mühüm təminatların qoyulmasından keçir. Bu səbəblərdən Maliyyə Bazarını Nəzarət Palatasının qərarını doğru addım kimi qəbul edilir.

Kreditin qaytarılmasına əminlik sonradan bank sisteminə böhranların qarşısını alan amildir. Bunu bank sektorunun sağlamlaşdırılması yolunda atılan addım hesab etmək olar. Kredit alan şəxslər özlərinin alıcılıq qabiliyyətlərini nəzərə almaqla bu prosesə qatılmalıdırlar.

3.2. Müasir dövrdə istehlak kreditləşdirməsinin problemləri.

İstehlak kreditləşməsi prosesində inkişafa mane olan problemlərin təhlil edilməsi və qarşısının alınması tədbirlərinin görülməsi üçün ilk növbədə problemli kreditlərin mahiyyətini, yaranma səbəblərini araşdırmaq lazımdır.

Problemli kreditlər standart olmayan, şübhə doğuran və ümitsiz ssudalardır, lakin gecikdirilməmiş ssudalar (təminatdan asılı olmayaraq) kimi qəbul edilmiş cari kreditlərdən əlavə, bütün ssudalar, habelə əsas borcun və əlavə faizlərin ödənilməsində qısa müddətli (5-ci gün də daxil, 5 gün müddətində) gecikdirilən ssudalar, həmçinin kredit razılaşdırılmasının şərtlərinin dəyişdirilmədən tək bir dəfə təkrar rəsmiləşdirilən kreditlərdir. Eyni vaxtda həm də, gecikdirilən kreditləri problemli adlandırmaq da düzgün olmaz, çünki bəzi hallarda qısamüddə qaytarılmama kreditin geri qaytarılmayacağına təhlükə dərəcəsindən dəqiq məlumat verə bilməz. Lakin, ssudanın bağlanması üzrə gecikdirilən ödənişlərin olmaması onun etibarlı olmasına zəmanət vermir. Bu zaman gecikdirilməyən ssudalar da gələcək dövrdə ümitsiz borclar kateqoriyasına keçə bilər. Bununla yanaşı, kreditləşdirilmə prinsiplərinin pozulması banklar üçün ciddi bir signal və kreditləşmə prosesində həll olunmalı bir tapmacadır. Problemli kreditlər bankda subyekt, obyekt və təminat barəsində şübhələrin meydana gəldiyi kreditdir. Problemli kreditlərdən yaranmış zərərlər yalnız ssudaların ödənilməməsindən və ssuda faizlərinin geri qaytarılmamasından meydana gələn birbaşa itkilərdə öz əksini tapmır.

Problemli kreditlərlə əlaqədar itkilərin miqyasını öyrənmək üçün nəzərə alınmalıdır ki, problemli kreditlərin yaranması:

1. qeyri-məhsuldar aktivlərdə bank vəsaitlərini "dayandırır";
2. kredit təşkilatının reputasiyası, əmanətçi və investorların etibarının azalmasına gətirib çıxarır;
3. bankların inzibati məsrəflərini artırır, çünki praktikada kredit şöbələri tərəfindən xüsusi diqqət və nəzarət tələb edir;
4. kredit əməliyyatları gəlirliliyinin azalması üçün maddi həvəsləndirmənin zəifləməsi səbəbi ilə ixtisaslı kadrların bankdan ayrılması təhlükəsini artırır.

Əlbəttə, problemli ssudalarla əlaqəli ancaq artıq verilən kreditlər haqqında danışmaq lazımdır. Onların meydana gəlmə səbəbləri müxtəlif olur. Onlardan bir çoxu fiziki şəxsin işi ilə, başqaları – bank fəaliyyəti ilə əlaqəli ola bilər. Amillərin müəyyən hissəsi obyektiv xarakterli, digər hissə isə subyektlərdən asılı ola bilər. Əksərən borcalanlardan asılı olaraq problemli kreditlərin yaranma səbəbləri müəssisəyə düzgün rəhbərlik edilməməsi ilə bağlı olur. Borcalanların işinin səmərəsizliyi habelə məhsul keyfiyyətinin düşməsi, onların bazardan sıxışdırılması, müəssisənin maliyyə fəaliyyəti üzrə nəzarətin zəif olması və bunun nəticəsində debitor borclarının artması və s. ilə bağlı ola bilər. Borcalanlardan asılı olmayan problemli kreditlərin aşkarlanması amillərinə bir çox hallarda gözlənilməz iqtisadi və siyasi hadisələr, qanunvericiliklə bağlı dəyişikliklər, iqtisadi vəziyyətin ümumi pisləşməsi, təbii fəlakətlər və s. aid edə bilər.

Bankın fəaliyyətindən qaynaqlanan səbəblər də müxtəlifdir. Bankdan aslı səbəblərə həm də, iqtisadi kanyukturanın kəskin səviyyədə pisləşməsini aid etmək mümkündür. Bu zaman bank ssudalarının ödənilməməsi ümumi hadisəyə çevirilir. Bankdan aslı olan səbəblər ssuda prosesinin pozulması ilə əlaqədardır.

Məsələn: Təcrübədə bankların problemli kreditlərlə işi əsasən problemli kreditlərin idarəetmə şöbəsində təşkil olunur. Məqsədə uyğun olmadığı nadir hallarda (problemli kreditlər üzrə portfel kiçik olarsa), banklarda kredit, hüquq, təhlükəsizlik bölməsinin əməkdaşlarından xüsusi işçi qrupları yaradılır, bu işin metodiki təminatını əksərən bank tərəfindən hazırlanmış "Problemli kreditlərlə iş barəsində Təlimat" təşkil edilir. Bu fəaliyyət hərtərəfli xarakterə malik olmalıdır. Artıq qeyd edilən kimi, cari kreditlərin problemli kreditlərin sırasına keçirilməsi bəzi mərhələlərdə kredit prosesinin doğru olmayan təşkili ilə əlaqədardır. Bu, həm pis təhlilin, həmçinin də girovlara yüksək qiymət qoyulmasının nəticəsində ola bilər. Ssudalar həm kredit portfelində risklərin həddən artıq cəmləşməsi, kredit sənədləşdirməsinin qeyri peşəkar aparılmasından, həmçinin də kredit fəaliyyətinə səmərəli nəzarət, auditin təşkil olunması bacarığının olmaması səbəbindən potensial problemli ssuda ola bilər. Problemli kreditlərlə işin səmərəliliyi bir çox mənada bank heyətinin peşəkarlıq səviyyəsindən, informasiyanın və metodiki təminatın keyfiyyəti, bankların pisləşən

kredit qoyuluşu barədə siqnallara operativ cavab vermə bacarığı ilə şərtləndirilir. Mərkəzi Bankın 2016-cı ilin yanvar ayına olan hesabat əsaslanaraq, problemli kreditlərin həcmi 1 milyard 539 milyon manatı ötdüyünü müşahidə edirik.

Bankdaxili qaydalara əsasən banklar tərəfindən problemli kreditlərin tənzimlənməsi qaydaları əks olunmalıdır. Fəaliyyət xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq banklar problemli kredit anlayışını və kreditlərin problemli kimi təsnifatının meyarlarını müəyyən etməlidirlər.

Bu sadalanan hallar kredit statuslarında pisləşmənin səbəbləri kimi qeyd oluna bilər:

- bankların tələb etdiyi maliyyə informasiyalarının vaxtında təqdim olunmaması;
- kredit üzrə əsas məbləğ ilə faizlərin vaxtında geri ödənməməsi;
- borc alanın vəsaitlərin axınında təqdim etdiyi proqnoz və biznes planla uyğunsuzluqların olması;
- borc götürənin maliyyə vəziyyətinin mənfi istiqamətə dəyişməsi;
- kredit borcunun əsas məbləğinin və faizlərinin ödənməsi müddətinin uzadılması üçün müraciət edilməsi;
- borc götürənlərin bankla görüşdən imtina etməsi;
- borc alanın ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir edən hər hansı bir məlumatların əldə olunması.

Tənzimləmə vaxtı kreditlər və borc götürən fərdi olaraq nəzərdən keçirilməlidir. Bank daxili qaydalarda minimum aşağıdakı tənzimiyici tədbirlər əks etdirilməlidir: - borcalanlar tərəfindən əlavə olaraq pul vəsaitlərinin cəlb edilməsi, əlavə təminatın verilməsinə yönəldilən tədbirlər sistemi;

+ borclunun maliyyə vəziyyətinin və ödəmə qabiliyyətinin gücləndirilməsi yollarının əldə olunması istiqamətində borcalularla birlikdə tədbirlərin yerinə yetirilməsi (məsləhət xidmətlərinin cəlb olunması, əməliyyat məsrəflərinin azaldılması və ya gəlirlərinin artırılması, aktivlərin satılmasında proqramın hazırlanması, müəssisənin yenidən təşkil olunması, borcların strukturunun dəyişilməsi proqramının hazırlanması, kredit şərtlərində dəyişiklərin edilməsi və s.);

- + kreditlərə görə borcalı şəxsin öhdəliklərinin digər fiziki şəxsə ötürülməsi;
- + borcun ödənilməsi üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş formada kreditin təminatına tələbin yönəldilməsi.

Problemlı halların qarşısının alınması üçün kredit prosesinin və əməliyyatlarının təhlilinə aşağıda qeyd edilənlər daxildir:

- + kredit təhlilinin metodikası və onun təsdiq olunması prosesi;
- + kredit təşkilatının bütün idarəetmə səviyyələrində faiz dərəcələrinin və kreditlərdə limit tətbiqi siyasətinin, həmçinin filiallar vasitəsilə istehlak kreditlərin verilməsində sərəncamların qəbul edilməsi üçün meyarların təyin olunması;
- + kreditlərin üzrə girov siyasətinin, girovun yenidən qiymətləndirilməsi ilə əlaqəli qüvvədə olan üsullar;
- + məsul şəxslər də aid olmaqla, kreditlərin monitoring və izlənməsi prosesi, uyğunluğun meyarları və nəzarət sistemləri;
- + problemlı kreditlərlə işin metodikası, informasiya texnologiyaları və kadrların təhlili.

İstehlak kreditləşdirilməsi sahəsində əsas problemlı aspektlərdən biri də hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin tam formada işlədilməməsi, bu sahədə tənzimləyən qanunvericilik aktlarında bir sıra boşluq və çatışmamazlıqların olmasıdır. Bu da öz növbəsində bazarın bu segmentinin sabit fəaliyyətinə və inkişafa təsir edir.

Banklarda kredit siyasəti həyata keçirilərkən kreditlərin geri ödənilməsinin təminatında problemlı kreditlərlə iş mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əgər borclanan tərəfindən həmin kredit üzrə öhdəliklərin vaxtında və tam formada yerinə yetirilmirsə və kredit üzrə təminatın dayanıqlılığı səviyyəsi azalmışdırsa, bu problemlı kreditlər hesab olunur. Problemlı kreditlərdə prosesin idarə olunması bank praktikasında daha mühüm aspektlərdən biridir. Problemlı kreditlərlə iş prosesində doğru metodların seçimi yalnız mübahisəli vəziyyətin uğurlu həllindən deyil, eləcədə bankın stabilliyi və nüfuzundan asılıdır. İstehlak kreditlərinin qaytarılması ilə bağlı yaranan problemlərin səbəbi müxtəlif ola bilər:

- İstehlak kreditlərində ərizələrin baxılması, kredit müqaviləsinin hazırlanması və sonrakı nəzarət prosesində bankın yol verdiyi səhvlər və diqqətsizlik;

- İstehlak kreditini əldə edən müştərinin məsuliyyətsizliyi;
- Bank nəzarətində olmayan amillər.

Banklardan asılı olan səbəblər kimi kreditin geri qaytarılmamasına qeyd etmək olar:

- Borcalana qarşı kredit ərizəsini nəzərdən keçirərkən əsas olmayan azad münasibət;

- Borcalanın kreditin ödənilməsi qabiliyyətinin keyfiyyətsiz qiymətləndirilməsi;

- kredit işinin pis qurulması;

- kreditlərin təminatında qiymətləndirmədə səhvlər;

- bankın maraqlarının təmin olunmasında kredit müqaviləsində əks etdirilən şərtlərdə natamamlığın olması;

- kreditin ödənilmə müddətində borcalana nəzarətin zəif olması və s.

Problemlı kreditlərin yaranmasının (bu kreditlərin ödənilməsi və faizlərin ödənişində çətinliklər yaranır) müştərilərdən qaynaqlanan səbəbləri müəssisənin zəif idarə olunması, məhsul və iş keyfiyyətinin pisləşməsi, bazar itkilərinin qiymətlənməsində səhvlər, maliyyə vəziyyətinə natamam nəzarət və digər səbəblərlə göstərir, hansı ki debitor borcların artımı və səmərəsiz xərclərlə və s.əks olunur. İstehlak kreditlərinin ödənilməsində çətinliklərin yaranmasına səbə olan bank nəzarətində olmayan amillərə daxildir: iqtisadi konyukturanın geriləməsi, iqtisadi vəziyyət və qanunvericiliyin dəyişilməsi və s.

Qeyd olunan kimi bütün banklar cari və gələcək öhdəliklərin, habelə iqtisadi konyukturanın təsiri ilə kredit siyasətini hazırlayıb həyata keçirir. Bank, kredit əməliyyatlarının aparılması prosesində təkmilləşdirilmiş siyasət yürüdür və buna səbəbdən vaxtaşırı verilmən kreditlərin tərkibi və quruluşuna nəzarət edir. Kredit portfelinin strukturu isə bankın dayanıqlığı, nüfuzu və maliyyə uğurlarından aslıdır. Bu səbəblə, kreditin keyfiyyətinin təhlili, iri bank layihələrini üçün müstəqil ekspertizanın aparılması, kredit siyasətinin istiqamətindən kənarlaşma hallarının müəyyənəşdirilməsi bank üçün vacibdir. Kredit əməliyyatlarını aparan bank işçiləri

öz fikirlərini əsas kredit portfelinin problemli kreditlərə yönəltməlidirlər. Problemli kreditlərin xüsusiyyətləri:

- Ödənişlərin maliyyə hesabatlarının təqdim edilməsinin gecikməsində qeyri adi və anlaşılmayan səbəblər, bank işçiləri ilə əlaqənin olmaması;
- borcun yenidən qurulması və dividendlərin verilməsindən imtina edilməsi, borcalanın kredit reytingində dəyişmə;
- Bir və yaxud bir neçə il ərzində xalis itkilərin yaranması;
- Borcalanın kapitalının quruluşu, işgüzar aktivliyində və ya likvidliklə bağlı mənfi dəyişikliklər;
- Faktiki satışın həcmindən kənarlaşma;
- Müştəri hesabında ehtiyat qalıqlarının həcmində olan gözlənilməz dəyişikliklər.

İri və problemli risklərə nəzarət, mühasibat balansı və maliyyə hesabatlarının təkrar təhlili, borcalanın yerində yoxlanması və təminatın keyfiyyəti ilə əlaqəli sənədlərin təftişindən ibarət ola bilər. Və bu sahədə iş problemli kreditlərin anında aşkarla çıxarılmasına şərait yaradır, buda kredit risklərinin azalmasına imkan yaradır. Son zamanlarda Azərbaycanda bank əməkdaşları tərəfindən kredit verilməsi vaxtı müştərinin maliyyə vəziyyətinin doğru qiymətləndirilməməsinə görə kredit təşkilatları bir sıra problemlərlə üz-üzə qalır. Yəni, müştərinin maliyyə resurlarının dərindən təhlil olunmadan, eləcə də, etibarlı girov təminatsız verilmiş kreditlər sonradan krediti təqdim edən təşkilatlar üçün problemə çevrilir. Çünki götürülmüş istehlak kreditinin məbləği borclular tərəfindən geri ödənmir, aylıq kredit ödənişləri gecikdirilməsi ilə kredit borcları yığılır və nəticə olaraq ölkədə problemli kreditlərin sayı artır.

Xüsusən son iki ildə problemli kreditlərin kəmiyyətində sürətli artma müşahidə olunur. Əgər 2011-ci ildə vaxtı keçən kreditlərin məbləği 557 milyon 900 man. idisə, son statistik məlumatlara əsasən vaxtı keçmiş kreditlərin həcmi 1.5 milyardı aşır. Bu problemdən həm banklar, həm də vətəndaşlar zərər görür. Belə ki, vətəndaşlar kreditin əvəzində qoyduğu girovu itirir, banklar isə vaxtı keçərək ödənilməyən kreditlərlə üzləşirlər. Problemli kreditlərin ilk öncə nisbətən kiçik banklara təsir edir.

Çünkü bu banklarda aktivlər azdır və problemli kreditlərin kiçik banklarda mövcud olması riskdir. Lakin kredit verilməsində ilkin şərtlərə riayət edən kredit təşkilatları bu cür problemlərlə çox az hallarda üzləşir. Fəaliyyətlərini qanuna uyğun olaraq quran bu banklar kredit vermədən əvvəl, ilk öncə, borc götürənin kredit tarixçəsini, onun məsuliyyətli müştəri olub olmadığını öyrənmək məqsədi ilə Mərkəzləşmiş Kredit Reyestirinə (MKR) sorğu göndərir.

Problemli istehlak kreditlərin artmasının digər əsas səbəblərindən biridə bir çox bankların qısa zaman kəsiyində çox pul qazanmaq istəyidir ki, bununlada bankların təklif etdikləri kreditlərdə faiz dərəcələri yüksək olur. Belə ki, qərb ölkələrində və Amerikada istehlak kreditləri tək rəqəmli faizlərlə verilir. Ölkəmizdə isə istehlak kreditlərində faizlər çox yüksəkdir. Digər məsələ isə borcalanların maliyyə vəziyyətini dəqiq araşdırmadan və ya girovun əsası möhkəm olmadığı təqdirdə böyük dəyərdə nağd ovl kreditlərin verilməsidir. Bununlada, müştərinin krediti müddətində ödəyə bilməməsi və faizlərinin üst-üstə yığılmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, borcalan istehlak kreditini ümumiyyətlə ödəmə qabiliyyətində olmur və bununla da, problemli kreditlərin həcmində getdikcə artım yaranır. Digər yandan banklarda istehlak kreditinin verilməsi şərtləri bazar şərtlərinə mütənasib deyil. Banklarda faizlər süni formada müəyyənləşdirilib. Məsələn, bank əmanətlərində orta illik faiz dərəcəsi 8%-dir. İstehlak kreditlərində isə bu rəqəm təqribən 25%-dir. Belə ki, əmanətlər və istehlak kreditlərində illik faizlərdə üç misildən artıq fərq var.

Bəzi mütəxəssislər hesab edirlər ki, problemli kreditlərin sayında artım həm bankların yüksək faiz stavkaları, eləcə də əhalinin sosial-iqtisadi durumunun yaxşı olmaması ilə əlaqəlidir. Çünki banklardan götürülmüş kreditlərin mühüm hissəsi istehlak kreditləri ilə əlaqəlidir ki, bu da əhalinin problemlərin sonraya saxlanması və vaxt qazanması üçün ekstremal vəziyyətlərlə bağlıdır. Ümumi kreditlərin 55%-dən çoxu isə ev təsərrüfatlarına verilmişdir. Yəni, götürülmüş kreditlər adətən istehlak və avtomobil kreditlərindən ibarətdir. Əhali gəlirlərində əhəmiyyətli artımın olmaması və yaxud gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsi mexanizmindəki qeyri-müəyyənliyin olması, götürülən kreditlərin geri qaytarılmasında problemlərin meydana gəlməsi ilə müşahidə edilir ki, bununla problemli kreditlərin kəmiyyəti artır. Problemli

kreditlərdə sürətli artım onu göstərir ki, kommersiya bankları kreditin verilməsi şərtlərini sadələşdirərkən əhalinin gəlir səviyyəsini nəzərə almırlar. Əgər məsələyə digər tərəfdən baxsaq düşünmək olar ki, problemli kreditlərin həcmnin artması ilə gələcəkdə kredit faizlərində bir o qədər də yüksəlmə ola bilər. Bununla da, banklar zamanında qaytarılmayan vəsaitlərin yerini doldurması üçün faiz stavkalarını artırmaq məcburiyyətində qala bilər. Çünki hal-hazırda kommersiya banklarının əsas qazanc mənbəyi istehlak kreditinin gəlirləri hesab edilir.

Beynəlxalq normalara əsasən, əgər ölkədə problemli və vaxtı keçmiş kreditlərin kəmiyyəti təxminən 10%-I aşarsa, bu, artıq təhlükəli hədd hesab edilir. Eləcədə, problemli kreditlərin həcmi bank aktivlərinin 3%-dən çox olduqda təhlükəli hesab edilir. Dünya təcrübəsinə əsasən bu vəziyyətlərdə banklar korrektor agentliklərin xidmətlərindən istifadə edirlər. Belə ki, problemli kreditlərin həcmnin böyüməsi ilə, bankların vaxt etibarı ilə kreditləri yığmaq imkanları olmur. Korrektor agentliklərin işi isə müəyyən faizlər müqabilində bu kreditlərin geri qaytarılmasıdır. Azərbaycanda da bu formada agentlik yenidən yaranıb, lakin onun fəaliyyətini tənzimləyən hər hansı bir qanunvericilik aktı hələlik mövcud deyil.

Mərkəzi Bank da ölkədə mövcud problemli kreditlərin həcmnin azaldılması məqsədilə kommersiya banklarına bir sıra tövsiyələr hazırlamışdır. Bu tövsiyələrə əsasən arayış olmadan istehlak kreditlərin verilməsi dayandırılmışdır və hətta kredit şərtlərində sərtləşdirilmə olmuşdur. Əlbəttə ki, bunu problemli istehlak kreditləri ilə işin təkmilləşdirilməsi üçün bir vasitə kimi əsaslandırmaq olar. Hal-hazırda bütün kommersiya banklarında “Problemli kreditlərlə iş” departamenti mövcuddur ki, hansı ki problemli kreditlərlə bağlı işlərin asanlaşdırması, müştərilərlə baş verən çətinliklərin aradan qaldırılması üçün xüsusi yaradılmışdır. Mütəxəssislər də problemli istehlak kreditləri ilə mübarizə aparmaq üçün bəzi həll yolları təklif edirlər. Əhalinin gəlirlərinin yüksəldilməsi üçün atılan addımlar bunlardan ən önəmlisidir. Əks təqdirdə, gəlirləri azalmış və ya gəlirsiz müştərilər kreditin geri qaytarılması imkanına malik ola bilməyəcəklər. Problemin başqa həll yolu kredit faizlərində azalmadır. Hazırki bank faizləri real bank sisteminin müəyyənləşdirdiyi bank faizləri deyil. İstehlak kreditlərində problemlərin qarşısının alınması üçün süni bank faizləri

ilə mübarizə aparmaq lazımdır. Bunun üçün ilk növbədə borc götürənlərin hüquqlarını müəyyən edən və müdafiə edən qanunvericilik aktı müəyyənləşdirilməlidir. Borcalanların hüquqlarının qorunması məqsədilə qanunvericiliyə müvafiq əlavələr və düzəlişlər edilməlidir.

3.3. İstehlak kreditlərinin inkişafının perspektivləri.

Bəllidir ki, istehlak kreditləşdirilməsi sahəsinin inkişafı ümumilikdə iqtisadi inkişafa müsbət təsir edir. Bu səbəbdən də, əhalinin kreditləşdirilməsi biznesin prioritet sahələrindəndir. Eyni vaxtda, istehlak kreditləşdirməsi bazarının fəaliyyəti yalnız maliyyə sahəsində müvafiq tənzimləmələrin deyil, həmçinin bu sahəndə hüquqi tənzimlənməni tələb edir. İstehlak kreditləri sahəsində əsas problem doğuran aspektlərdən biri də xüsusi hüquqi tənzimləyici mexanizmlərinin tam olaraq işlədilməməsi, bu sahəni tənzimləyən normativ aktlarda bəzi boşluq və çatışmamazlıqların olmasıdır. Bu isə bazarın bu istiqamətinin stabil fəaliyyətdə olmasına və inkişafına təsir göstərir.

Son zamanlarda artıq vaxtı ötmüş kreditlərin həcmindəki artımın Mərkəzi Bankın bu vəziyyətdən ehtiyatlanmasına və tənzimləmələrə gətirib çıxarış oldu. Bəllidir ki, vaxtı ötmüş kreditlərin sayının artması son iki ildə istehlak kreditləşdirməsində müşahidə olunan kütləvi artımla əlaqəli idi. İstehlak kreditləşdirilməsində məhdudlaşdırılma zamanı avtomobil kreditlərinə xüsusi diqqət ayrılıb. Mütəxəssislərin fikrincə, son illərdə avtomobil salonlarından kreditlə götürülmüş avtomobillərə görə ödənişlərdə bir çox problemlər yaranıb. Bu səbəblə də, Mərkəzi Bank avtomobillərin əsas nağd olaraq satılmasının və ya lizinq vasitəsi ilə əldə olunmasının stimullaşdırılması üçün tədbirlərin həyata keçirməsinə başlamışdır. Bu gün ölkəmizdə istehlak kreditləri 17% ilə, biznes kreditlərində isə 14-15%-lə təqdim edilir. MDB məkanında ən yüksək faizlə kreditlər təqdim edən üç ölkədən biri Azərbaycandır (digər ölkələr Ukrayna və Belarus).

Bu gün istehlak kreditləşdirməsində nəinki faiz dərəcələrinin, o cümlədən, komission faizlərin də tənzimlənməsi mühüm faktordur. Bir sıra bankların daha az faizlərlə daha çox müştəri cəlb etməsi ən çox istifadə olunan metoddur. Onlar faizləri bildirirlər, lakin komission haqqların faizini elan etmirlər. Belə olduğu təqdirdə müştərilərə tam olaraq məlumatların çatdırılmamasını müşahidə edirik. Azərbaycanda müasir istehlak kreditləşdirməsinin vəziyyətinə digər tərəfdən yanaşsaq bank sektorunun liberallaşmasına ehtiyac olduğunu görürük. Azərbaycanda bank

sistemində xarici banklar kifayət qədər sərbəst fəaliyyət göstərə bilmirlər. Bununla da, bilavasitə rəqabətin inkişaf etdirilməsi və istehlak kreditlərində fazilərin enməsinə imkan vermir. Mərkəzi bankın kreditləşdirmə ilə bağlı keçirdiyi tədbirlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda artıq bank sistemi yeni mərhələyə qədəm qoyur. İstehlak kreditləşdirməsi vəziyyətindəki hal-hazırkı problemlərin həll olunması gələcək dövrdə böyük nöqsanlara səbəb ola biləcək digər problemləri azalda bilər. Kreditləşdirmə prosesindəki münasibətlər müəyyən sistem üzrə təşkil edilir. İstehlak kreditləşdirməsi kredit proseslərinin təşkili və kreditləşdirmə prinsiplərinə uyğun olaraq aşağıdakı təşkili elementləri özündə birləşdirir.

- Kredit əməliyyatlarında borcalanların xüsusi vəsaitlərinin iştirak ardıcılığı və dərəcəsi;

- Kreditin məqsədli təyinatı;
- Kreditləşdirmə metodu;
- Hesabların təşkili qaydası;
- Hesablardakı borc qalıqlarının tənzimlənməsi metodları;

Bütün kommersiya bankları öz kredit siyasəti daxilində istehlak kreditinin əməliyyatlarını həyata keçirilməsində kreditləşdirmənin şərtlərini rəhbər tutur. Kreditləşdirmənin şərtləri, kreditləşdirmənin baza elementləri sayılan subyekt, obyekt və kredit təminatlılığına olan tələbat başa düşülür. Bu məsələ digər fəsillərdə də qeyd etdiyim kimi bankların istənilən şəxsə kredit təqdim edilməsinin mümkünsüzlüyünü təsdiqləyir. Kredit bazarında istehlak kreditini əldə etmək istəyən subyektlər kifayət qədər çoxdur. Lakin banklar vəsaitin ödəmə qabiliyyəti olan, həmçinin müəyyən olunan faizləri vaxtında geri qaytara bilən müştərinin seçilməsinə əmin olmalıdır. Eləcə də, kreditləşmə obyektləri ilə də eyni qaydada münasibət yaradılır. Belə ki, kreditləşmədə obyekt borc götürənin istənilən tələbatı sayıla bilməz. Ancaq müvəqqəti ödəmədə çətinliklərlə bağlı olan, əmtəələrin istehsal və tədavülü ilə əlaqəli yaranmış tələbat da bu rolda çıxış edə bilər. Kredit əməliyyatlarında digər baza elementi sayılan təminat isə keyfiyyətli və tam olmalıdır. Habelə bank etibar əsasında blanklı kreditlər təqdim edirsə, onun kreditin geri qaytarılmasına inamı olmalıdır. Burada nəzərə alınmalıdır ki, özünün yüksək gəlirlik səviyyəsinə

baxmayaraq istehlak krediti əməliyyatları ölkəmizdə iqtisadi böhranların yarandığı, istehsalın endiyi, müəssisələrin iflas olduğu zamanlarda riskli əməliyyatlara çevrilə bilirlər. Elə bu səbəblərdən kreditləşdirmə müddətləri azaldılır.

Sadalanan səbəblərə baxmayaraq, bu gün nəinki bank sisteminin fəlsəfəsi, habelə kredit əməliyyatlarının həyata keçirilməsi texnologiyası da mühüm dəyişikliklərə uğramışdır. Müasir kreditləşdirmə praktikasının özünəməxsus xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bəzən müasir banklar kredit fəaliyyətinin təşkilinin vahid metodikası və normativ bazaya uyğun fəaliyyət göstərmirlər. Əvvəlki dövrlərdə fəaliyyət göstərən, kredit əməliyyatlarını reqlamentləşdirmiş köhnə bank institutları iqtisadi münasibətlər üçün yararlı olmadırlar. Bu istiqamətdə kommersiya bankları bu gün öz təcrübələrinə əsaslanaraq istehlak kreditləşdirməsinə özünəməxsus yanaşaraq, özünün kreditləşdirmə sistemini işləyib hazırlayır. Lakin, əlbəttə ki, bütün banklar kreditlərin verilməsi prosesində eyni prinsiplərinə əsaslanmaqla ümumi formada beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq ümumi kreditləşdirmə şərt və metodları vasitə ilə müştərilər ilə əlaqə yaradılaraq, verilən kreditlərin geri ödənməsini yaxşılaşdıraraq öz fəaliyyət istiqamətlərini həyata keçirirlər.

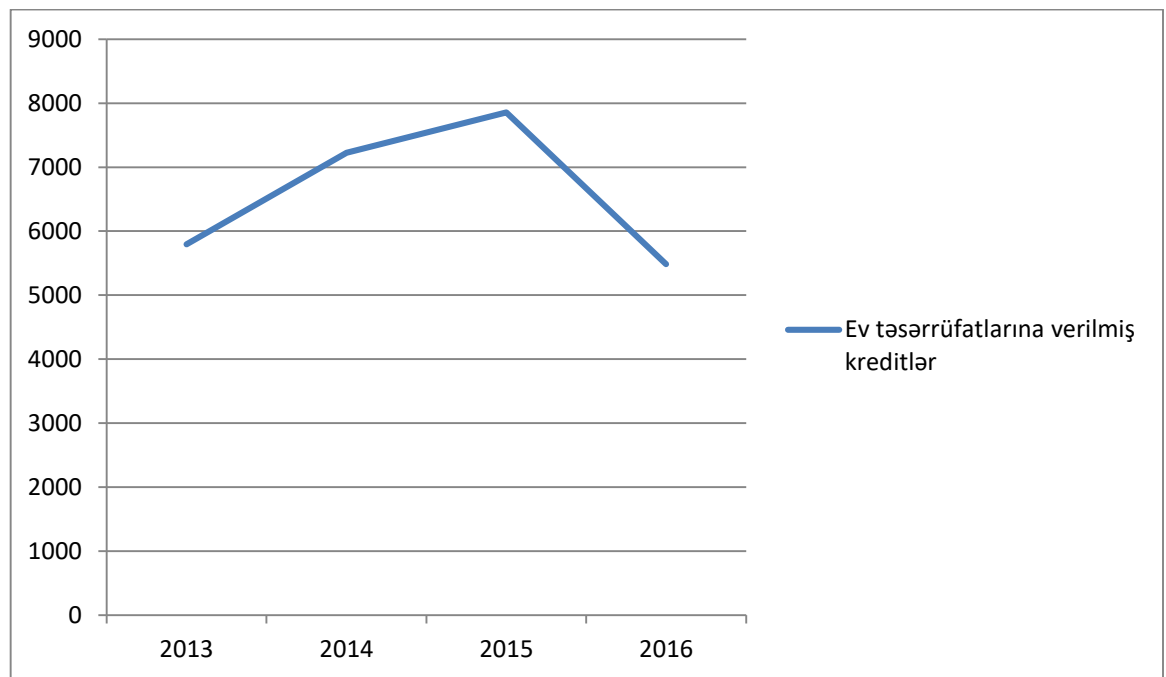
Borcalanların müxtəlif məqsədli tələbatları üçün təqdim edilən istehlak kreditlərinin verilməsi bir çox üsullarla həyata keçirilə bilər:

- bir dəfə üçün verilməsi ardıcılığı ilə;
- dəfələrlə verilmə ardıcılığı ilə, borcalanlar üçün açılan kredit xəttinə uyğun və kredit müqaviləsində nəzərdə tutulan kreditin verilməsi vaxtı üçün;
- hesablaşma hesabında debet saldosu formasında müəssisənin ödəmə dövrində olan vəsaitlərin ödənilməsi ilə;
- bəzi kommersiya banklarının kredit potensialının cəmləşməsi bazasının əsasında; - digər metodlarla.

Bu gün istehlak kreditlərinin verilməsində müxtəlif növ ödəmə sənədlərinin kredit hesablarına ödənməsi vasitəsi ilə, habelə pul vəsaitlərinin cari, hesablaşma və müxbir hesablara keçirilməsi yolu ilə də həyata keçirilə bilər. Bu vaxt fiziki şəxslərə kreditlərin təqdim edilməsi həm nağdsız formada, həmçinin bank kassasından nağd

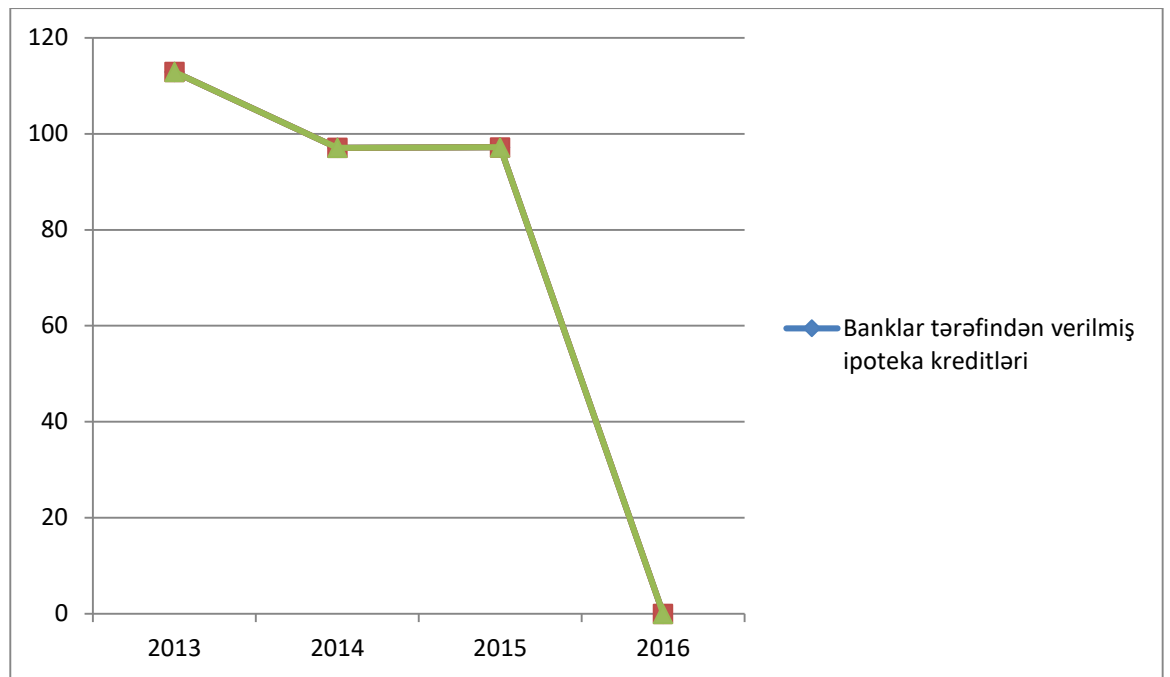
olaraq verilir. Kredit əməliyyatları şərtlərinin dəyişdiyi vaxt kreditor olaraq banklar və müştərilər əlavə razılaşma tərtib edirlər. Fiziki şəxslərin kreditlərinin bağlanması fiziki şəxsin yazılı sərəncamına əsaslanaraq, poçt köçürülməsi, fiziki şəxslərin bank kassasına pul ödəyərək, həmin bankın əməkdaşı üçün əmək haqqından köçürmələr vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Hal hazırkı vəziyyətdə istehlak kreditləşməsinin artım tempini, dinamikasını, həmçinin ipoteka kreditləşməsinin təhlil olunmasında aşağıda təsvir edilən diqramlar mühüm əhəmiyyətə malikdir:

Mənbə: AMB cbar.az

mln. manat

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondu (AİF) mln. man

Statistik diaqramlara əsasən, 2014-2015-ci illərdə istehlak kreditlərinin həcmi artmış, lakin tənzimləyici və məhdudlaşdırma tədbirləri nəticəsində 2016-cı ilin martından etibarən istehlak kreditlərinin təqdim olunması faizi azalmışdır.

Bazar iqtisadiyyatında ölkədə kredit sistemində müəyyən zamanlarda çətinliklər mövcud ola bilər. Təbii ki, bu baş verə biləcək haldır. Lakin bu vəziyyətin, yəni istehlak kreditlərində böhranlı vəziyyətin aradan qaldırılmasının, inkişafının əsas istiqamətlərindən biri bu sistemdə kreditləşdirmə proseslərinin təminatının yüksək səviyyəsi ilə əlaqəlidir. O cümlədən, risklərin idarə olunması da bu istiqamətdə həyata keçirilən başlıca işlərdən hesab edilir. Belə ki, kreditlərdə risklərin idarə edilməsinin inkişaf etdirilməsi bank işinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan önəmli addım hesab edilir.

Müasir dövrü müşahidə etsək qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi fəaliyyətdə informasiya texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, müasir bank şöbələrinin, kompüter kommunikasiyasının və informasiya mərkəzlərinin formalaşması həm müştərilərə xidmət edilməsində, eləcə də onların maliyyə işlərinin bütün sferalarına daxil edilməsi baxımından kredit əməliyyatlarını prinsipə yeni keyfiyyət mərhələsinə yönəltməyə

imkan verməkdədir. Kreditləşdirmənin inkişaf mexanizmi kredit verilməsinin konkret üsullarını təklif edir, hansı ki burda seçim borcalanların istehsal-kommersiya xüsusiyyətlərindən, həyata keçirilmədən müntəzəm şəkildə əldə etdiyi gəlirlərdən, kreditin verilməsi tarixindən, kreditin qaytarıla bilmə qabiliyyətinin təminat qaydasından, o cümlədən borcalanın pul vəsaitlərinə olan tələb səviyyəsindən asılıdır.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının tərtib etdiyi “Kommersiya banklarında kreditlərin verilməsi qaydaları”-na əsaslanaraq hər borcalan üçün kredit dosyesində faktiki var olan sənədlərin siyahısı olmalı və tarixçəyə ən əsas aşağıdakı sənədlər və informasiyalar (elektron və yaxud kağız daşıyıcısı formasında) daxil olunmalıdır: 1. Ümumi, təminat barədə və digər sənədlər.

Kredit verilərkən fiziki şəxslərə uyğun olaraq aşağıdakı sənədlər yığılmalıdır:

- Borcalanın özü, və ya onun vəkalətli şəxslərinin imzası ilə təsdiq edilən kredit məbləğini, valyutasını və müddət göstərilməklə kreditin sifarişi barədə;

- Borcalanın şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin surəti;

- Borcalanın ünvanı, telefon nömrəsi, elektron poçt ünvanı (varsa);

- Borcalanın fəaliyyət sferası (fiziki şəxsin məşğuliyyət sahəsi və ya sosial statusu) barəsində informasiya;

- Kreditin ödənilmə mənbəyi (əsas və digər mənbələr verilməklə);

- Kreditin təminatla və yaxud təminatsız olması barədə informasiya;

- Kredit təminatının növü;

- Bank tərəfindən hazırlanan borcalanın kreditin ödənməsi qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi haqqında hesabat;

- Daxili qaydalarla nəzərdə tutulan kreditlərin verilməsi üzrə bankın uyğun şöbələrinin və ya səlahiyyətli işçilərinin rəyi;

- Bankın səlahiyyətli şöbələrinin istehlak kreditinin verilməsi barədə iclas protokolunun surəti və yaxud müvafiq səlahiyyətli əməkdaşların imzası ilə kreditin verilməsi barədə çıxarılan qərar;

- Kredit müqaviləsi;

- Borcalunun aldığı əmək haqqı, tutduğu vəzifəsi və iş müddəti göstərilməklə iş yerindən arayış və ya digər mənbələrdən alınan gəlirlər (maddi yardım, təqaüd,

dividend, kompensasiya, miras və s.) haqqında rəsmi formada təsdiq edilən arayış; - Borcalunun öhdəlikləri haqqında MKR-dən alınmış arayış;

- Bir borcalan və ya bir-birləri ilə əlaqəli borcalanlara dair cəmləşdirmə riski haqqında məlumat (bu hal baş vermişsə);

- Kreditin təyin olunması barədə istifadəni təsdiq edən sənədlər ;

- Kreditin müddətində kreditin təyinatı üzrə istifadəsi və borclunun maliyyə vəziyyətinin yoxlanılması və monitorinqin nəticələri barədə bankın müvafiq şöbəsi tərəfindən tərtib edilmiş hesabat;

- Kreditin ödənilməsi qrafiki və faktiki ödəmələr (tarix və məbləğ göstərilməklə) haqqında məlumat;

- Kreditdə restrukturizasiyasını təsdiqləyən əlavə müqavilələr və sənədlər.

Fiziki şəxslərin maliyyə hesabatları kimi əmək haqqı və/və ya rəsmi formada təsdiq edilən şəxsin digər mənbələrdən əldə etdiyi gəlir haqqında arayış tələb edilməlidir. Maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirərkən sənədləşmə aparılmalıdır. Zərurət yarandığı təqdirdə banklar borcalanlar haqqında maliyyə informasiyalarının qiymətləndirilməsində müstəqil ekspert və məsləhətçiləri cəlb edə bilər.

Hal hazırda ölkəmizdə kommersiya banklarında vətəndaşların kreditlə təmin olunmasını asanlaşdırmaq, o cümlədən yeni müştəri cəlb edilməsi üçün kredit tələblərinin təhlili prosesində yeni yanaşmaların formalaşdırılmasında başlanılmışdır. Kreditləşmə prosesində müasir texnologiyalardan istifadə olunması yüksək səviyyəli müştəri xidmətlərinin formalaşdırılmasında əsas prinsiplərindəndir. Bu müştəri xidmətlərinin sürətini və səviyyəsini, müştərilər və banklar üçün yeni imkanların yaradılmasını, habelə müştəri məmnuniyyətinin artırılması ilə, bankın daimi müştərilərinin məmnun edilməsi və banka yeni müştərilərin cəlb edilməsinə də təkan verir. Banklar ilk dəfə müariciət edən müştərilərin kredit istəklərinə baxdıqda onların kredit tarixçələrinə də nəzər salmaları mütləq qaydadır. Gecikmələrin mövcudluğunun və digər oxşar halların təhlilinin aparılması üçün hal-hazırda banklar tərəfindən xüsusi andercaytinq tədbirləri tərtib edilir və müştəriyə uyğun kredit vəsaiti təklif edilir. Banklar təkrar kredit üçün müraciət edən müştərilərin kredit tarixçəsinə uyğun olaraq daha güzəştli şərtlərlə kredit təklif edə bilərlər.

Dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda yeni kreditləşdirmə texnologiyalarının meydana gəlməsi və tətbiq edilməsinin şahidi olarıq. Onlardan biri də “Hibrid” innovasiya kreditləşmə texnologiyasıdır (HİKT). Texnologiyanın tətbiq edilməsində müxtəlif sayda bank məhsullarının birgə istifadəsi və əlaqəli xüsusiyyətlərinin mövcud olması, onun “Hibrid” adlandırılmasına əsas vermişdir. “HİKT”- daimi və yaxud dəyişkən dövrü ödənişlərin həyata keçirilməsi yolu ilə, kapital formasında olan yığım əmanətinin hesabına, müəyyən müddət üçün verilən kreditin, həmin yığım əmanətlərinin son qalıq hesabına müddətin bitməsi sonunda birdəfəyə və tam olaraq silinməsinə nəzərdə tutur. “HİKT” üzrə, bank tərəfindən kredit verilən müştəriyə təklif edilmiş əmanət növlərindən biri üçün müddətli hesab açılır ki, gələcək dövrdə borc götürənin kreditinin ödənməsi üçün məhz bu hesabdən istifadə edilməsi nəzərdə tutulub. Bu texnologiya, Azərbaycan, MDB və digər ölkələrin bank sistemində tam yeni və təcrübədən keçirilməmiş bir kreditləşdirmə texnologiyasıdır. Bu formada innovativ kreditləşdirmə dünya bank sistemində təklif edilən şəkildə istifadə olunmasa da hazırda onun bəzi metodları (“ödəniş fondunun” yaradılması) İngiltərə, Fransa, Almaniya və bəzi qərb ölkələrində bank təcrübəsində tətbiq edilməkdədir. “HİKT”- dan istifadənin Azərbaycanda banklar və müştərilər üçün hansı müsbət cəhətləri ola bilər? Onlardan bir çoxunu qeyd edək:

1. Borcalanlar bankların əmanətçisinə çevrilirlər. (“multi-müştərilər”);
2. Hər bir istehlak krediti özünə ödəmə fondunu yaradır;
3. Kreditlərdə gecikmələrin yüksək dərəcədə azalması, banklarda kredit mütəxəssislərinin və problemli aktivlərlə mütəxəssislərin işini kifayət qədər azaltmış olur;
4. Kredit portfelinin üzərində diqqət və nəzarətin dərəcəsi azalmış olur;
5. Cari texnologiyanın istifadəsində kəmiyyətlə keyfiyyət uzlaşdırılır. Yəni, kredit portfelinin kəmiyyətcə artırılması ilə yanaşı, “HİKT”-in xüsusiyyətləri ilə bağlı portfelin keyfiyyətini də yaxşılaşdırmış olacaqdır.
6. Faiz gəlirləri ilə faiz xərclərinin arasındakı fərqi kiçik olmasına baxmayaraq, banklarda “HİKT” vasitəsi ilə əldə edilə bilən faizlərdən gəlirlər

müştərilərin kreditləşdirilməsi üzrə digər məhsullardan alınan faiz gəlirlərindən daha sağlam və təhlükəsiz olacaqdır;

7. “HİKT” ilə əlaqədar kredit mədəniyyəti səviyyəsinin istənilən səviyyədə olmadığı “Azərbaycan borc alanı”-nın kreditin ödənişlərində faizlərin hesablanması, “Azərbaycan borcalanları”-nı intizam və məsuliyyətlə ödəniş etməyə təşviq edəcəkdir. Bankların “HİKT”-in istifadə olunması ilə “Azərbaycan borcalanı”-da ödəniş intizamını yaradacaqdır ki, bu da müəyyən müddət sonra “Azərbaycan borcalanı”-da kreditdən istifadə mədəniyyətinin formalaşması və məsuliyyətliliyə yönəldəcəkdir.

Azərbaycanda kommersiya banklarında Ümumi Qəbul Olunan Muhasibat Uçotu Standartları və Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına keçidlə əlaqədar kreditləşdirmədə qabaqcıl texnologiyaların tətbiq imkanlarını daha da artırır. Kreditlərin təyin olunması prosesində borcalanın almış olduğu məbləğ və ona uyğun faizlər vaxtında qaytarılmasına xüsusi diqqət ayrılır. Çünki hər bir kreditdə gözlənilməyən hallar nəticəsində borcların qaytarılmaması riski mövcuddur. Banklar kreditləri ən etibarlı müştərilərə vermək istəyir. Lakin bununla, risklərin artmasına səbəb olacağına baxmayaraq daha çox gəlir gətirən kreditlər üzrə öz kredit əməliyyatlarını inkişaf etdirilməsi imkanını əldən verməməlidirlər. Risk səviyyəsi ilə kredit əməliyyatlarından gəlir götürülməsi arasında olan proporsional əlaqələrin nəzərə alınması ilə banklar, öz kredit siyasətini elə qurmalıdırlar ki, ehtiyatlılıqla risklilik arasında olan balans təmin edilə bilsin.

Beləliklə, istehlak kreditləşdirməsi sahəsinin təkmilləşdirilməsi ümumiyyətlə iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinə müsbət təsir etdiyindən fiziki şəxslərin kreditləşdirilməsi iqtisadiyyatın prioritet sahələrindən biri hesab olunmalıdır. O cümlədən, kreditləşdirmə bazarının fəaliyyət sahəsi bütövlükdə maliyyə-hüquq xarakterli tənzimləmələri tələb edir.

NƏTİCƏ.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq dissertasiya işində istehlak kreditləşdirməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və problemləri ətraflı tədqiq olunmuşdur.

Beləliklə, istehlak krediti əhalinin əmtəə və xidmətlərin əldə olunması müddətini sürətləndirir. İstehlak kreditləri olmadan arzulanan, tələb edilən əmtəə və ya xidmətlərin öz dəyərlərində pul vəsaitlərinin toplanması ilə gələcək dövrdə baş tutması mümkündür. Buna görə də, istehlak kreditləşdirməsi əhalinin alıcılıq qabiliyyətini artırır, əmtəə ehtiyatlarının realizasiyasını sürətləndirir, əhalinin müxtəlif iqtisadi tələbatlarının həyata keçirilməsini təmin edir.

İstehlak kreditinin rolu ondan ibarətdir ki, o əməyin effektivliyini artırır, kadr axınının qarşısını alır. Bu gün istehlak kreditləri demək olar ki, ölkədə bütün sahələri əhatələyib. Yəni ki, pərakəndə bank segmenti lokal deyil, bütün ölkə səviyyəsində inkişaf edir.

İstehlak kreditləri əməliyyatları bankların ən gəlir gətirən fəaliyyətidir və hər bir kredit müqaviləsində bank üçün əsas məbləğin və ona hesablanan faizlərin geri qaytarılmaması ilə bağlı kredit riski mövcuddur. Buna görə də, banklar üçün ən vacib olan kredit risklərinin azaldılması üçün kompleks tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanmasıdır. Kredit riskləri həm xarici (iqtisadi kanyuktura, iqtisadi proseslərlə əlaqəli) həm də daxili (bankın səhv kredit siyasəti nəticəsində) səbəblərdən qaynaqlanır. Kredit risklərinin idarə olunması da bu faktorların uçotunu və onların qarşısının alınması üçün tədbirlər sistemini özündə ehtiva edir. Əsas daxili faktorlar kimi qeyd edə bilərik : qiymətləndirmə metodlarının və kredit risklərinin idarə olunmasında çatışmazlıqlardan yaranmış vaxtı keçmiş borcların yığılması, yüksək faiz dərəcələrinin olması, əhalinin əmanətləri ilə əlaqəli istehlak kreditlərində daxili resursların çatışmazlığı ilə və rəşional olmayaraq passivlərin cəlb edilməsi ilə bağlı yetərli programların işlənilib hazırlanmaması. Əsas da resurs çatışmazlığını aktiv olaraq istehlak kreditləri ilə məşğul olan banklar hiss edir. Sonrakı daxili səbəblərdən biri bankların əmkədaşlıq etdikləri təşkilatlarla bağlı xərclərin yüksək olmasıdır. Əlavə

olaraq, bəzi banklar kredit risklərinin idarə edilməsində əsassız olaraq vaxt aparan metodlardan istifadə edirlər.

Azərbaycanda istehlak kreditləşməsinin inkişaf istiqamətlərini təhlil edərkən mənfəə və müsbət cəhətləri qeyd etmək olar. Müsbət tərəflər kimi:

- Banklar tərəfindən yüksək gəlirin əldə edilməsi;
- Ticarət mərkəzləri və avtosalonlar tərəfindən satış həcmi artırılması;
- Alıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsi;
- Həm ticarət mərkəzləri, həm də banklar üçün müştəri bazasının artırılması.

Mənfəə meyllərə aid olunur:

- Geri qaytarılmıyacaq pul vəsaitlərinin artırılması;
- Əmtəənin alınması üçün böyük məbləğli artıq ödəmələr;

Azərbaycanda istehlak kreditləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara cavab verməsi üçün təkliflərim bunlardan ibarətdir:

- İlk növbədə istehlak kreditləri haqqında qanun qəbul olunmalıdır;
- İstehlak krediti bazarına uçot siyasətinin təsirinə artırılması məqsədi üçün kommersiya banklarında resursların formalaşdırılmasında Mərkəzi Bankın mərkəzləşmiş resurslarının rolu artırılmalıdır;
- Bankların kollektor agentliklərlə əməkdaşlığı təkmilləşdirilməlidir;
- Mərkəzi Bank tərəfindən Kommersiya banklarının müəyyənləşdirdiyi istehlak kreditləri ilə bağlı illik faiz dərəcələrinə, dəbbə pullarının, cərimələrin son həddi təyin olunmalı və effektiv nəzarət mexanizmləri reallaşdırılmalıdır;
- Bank sektorunun müəyyənləşdirdiyi faiz dərəcələri real bazara uyğun olaraq endirilməlidir;
- Kredit reyestrində borc götürən şəxslər barəsində informasiyalar genişləndirilməlidir;

Ümumiyyətlə son illər istehlak krediti bazarının həcmi sürətlə hətta il-ildən ikiqat artıb. Kredit səbəti hal-hazırda həm mağaza, həm ekspress-kredit, standart bank krediti, kredit kartları və digər məhsullarla təmsil olunur. Əgər əvvəlki dövrlərdə əsas

yeri standart istehlak bank kreditləri tuturdusa, hal hazırda bu ekspress-kreditlə əvəz olunub.

“Kredit bumu” vaxtı banklar tez tez verilmiş kreditlər üzrə qəbul etdikləri riskləri kompensasiya edirdilər. Bu gün nisbətən fəqli bir tendensiya müşahidə olunur. Verilmiş istehlak krediti kütləsi nisbətən azaldılır, banklar artıq hər bir kredit verilməsində daha çox yoxlamalar həyata keçirirlər.

Ümumiyyətlə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda istehlak kreditlərinin həcmnin artım tempi, əhalinin kredit məhsullarına olan inamı artmaqdadır. İnandırmaq ki, göstərilən faktorlarla yaxın illərdə Azərbaycanda stabil istehlak krediti bazarı formalaşacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (17 aprel 2007, 9 oktyabr 2007, 6 noyabr 2007, 26 may 2009, 19 iyun 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunlarla qəbul olunmuş dəyişiklik və əlavələr ilə)
2. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (4 mart 2005, 6 mart 2007 17 aprel 2007, 19 oktyabr 2007, 2 oktyabr 2008, 26 may 2009 və 30 iyun 2009 tarixli qanunlarla qəbul olunmuş dəyişiklik və əlavələr ilə).
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı “Banklarda kreditlərin verilməsi Qaydaları”. 18.11.2008
4. Valyata tənzimi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (27 noyabr 2001, 30 aprel 2002, 3 mart 2006, 17 aprel 2007, 7 dekabr 2007-ci il tarixli, qanunlarla qəbul olunmuş dəyişiklik və əlavələr ilə).
5. Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 25 dekabr 2009-cu il.
6. Əmanətlərin sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (08 may 2009-cu il və 30 iyun 2009-cu il tarixli qanunla qəbul edilmiş dəyişiklik və əlavələr ilə).
7. “Azərbaycan Respublikasının Milli bankı” Statistik bülleten №12/2016
8. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı “Aktivlərin təsnifləşdirilməsi və mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatların yaradılması Qaydaları”, “18” dekabr 2013-cü il.
9. İbrahimov Z.H. Pul, kredit və banklar (suallara cavab). Bakı, 2009.
10. “Bank işi” Z.F.Məmmədovun sədrliyi ilə redaksiya heyəti. Müəlliflər kollektivi. Dərslik 2 cildə, “Azərbaycan ” nəşriyyatı , Bakı 2016
11. Bəşirov R.A , Bank işi üzrə ilk interaktiv Bakı- 2014
12. Bağırov M. Bank işi. Bakı, 2003.
13. Abbasov Ə.M., Z.F. Məmmədov. Bank işi və e-bankçılıq. Bakı, 2003.
14. Bəşirov R.A. Bank işi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007.
15. Sadıqov E.M. Bank əməliyyatları. Bakı, 2010

16. Abdullayev Ş.Ə, Əsgərova R.V.” Bank işi”, Bakı 2010
17. Məmmədov Z.F. Pul , kredit və banklar. Dərslik . Bakı, 2010.
18. Həsənov Q.H. Kredit öhdəliklərinin icrası ilə bağlı yaranan mübahisələrin həllində məhkəmə-mühasibat ekspertizasının rolu. Bakı 2014
19. Məmmədov Z.F. “Qlobal maliyyə böhranı və dövlət idarəetmə sistemində antiböhran siyasət: dünya təcrübəsi və Azərbaycan modeli”. 2010.
20. A.E.Kərimov,“Kommersiya banklarında bank xidmətlərinin göstərilməsində baza əsası”
21. Pul, kredit və banklar. Məlumat informasiya nəşri.
22. Ямпольский М.М. О трактовках кредита. // Деньги и кредит. 2006
23. Бланк И.А.. Словарь-справочник финансового менеджера. М.: Ника центр,2008.
24. Ермаков С.Л., Малинкина Ю.А. Рынок потребительского кредитования: современные тенденции развития//Финансы и кредит. 2006.
25. Банковское дело: Учебник / Под ред. О.И. Лаврушина. М.: Финансы и статистика, 2006.
26. А. Каледина. Кредиты стали заменой вкладам и "матрасным сбережениям"// Финансовые известия. 2007.
27. Лаврушин О.И. Банковское дело. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Финансы и статистика, 2005
28. Лаврушин О.И. Деньги. Кредит. Банки -М.: Кнорус, 2004.
29. Ю.Буйлов М., Ячеистов К., Васильева В. Кредит с пластиковым покрытием // Коммерсантъ. Деньги. - 2003.
30. Ausubel, Lawrence M. (1991) "The Failure of Competition in the Credit Card Market" American Economic Review
31. Cbar.az
32. banker.az
33. bestreferat.ru
34. doklad.ru
35. dissercat.com

РЕЗЮМЕ.

Цель диссертации совершенствовании потребительских кредитов и обобщения текущего опыта. Потребительский кредит социально-экономическая категория направленные инвестиции человеческого капитала. Она является самостоятельной экономической категорией, как форма кредитных отношений. Улучшение социального обеспечения является важным элементом обеспечения товаров долгосрочного использования рентабельным.

Потребительское кредитование деятельности играет важную роль в повышении эффективности и результативности банковской системы. В дополнение к диссертационной работе, были задачи, которые определяют структуру исследований: Выявление факторов, влияющих на развитие потребительского кредитования, методический анализ некоторых аспектов кредитоспособности заемщика, изучить факторы, определяющие цену потребительских кредитов, разработка методологических подходов. С развитием потребительского кредитования, в конечном счете, уровень жизни населения увеличивается, общая социально-экономическая ситуация стабилизируется.

SUMMARY.

The aim of the research's current practices to improve consumer crediting and summary current practices. Additionally, in dissertation issue assigned to duties that determine the structure and logic of the presentation material: identifying the factors that contribute to the development of consumer crediting, the methodical analysis of certain aspects of the borrower's solvency, analysis of the factors that determine the price of consumer loans. In modern times, the crediting is considered to be the main reason to meet the needs of the population. Of course, lenders and borrower characteristics taken into account. In the world practice we are currently sorting facility of a broad range of consumer loans. To submit a loan to the consumer without any threat depends on completeness and accuracy of every aspect of the financial information.

One of the well-known forms of credits is consumer credit loan. Consumer loans to commercial banks is now the main source of income. In principle, the essence of consumer credit is to be provided to the consumers. It is clear that the development of consumer lending has a positive effect on overall economic growth. Consumer lending process, conventionally divided into two parts: Classic and Express loans. A classic direct bank loan credit agreement is concluded in banks. Express loan is held at the site of the operation of the agreement. There are several types of consumer loans's current, which needs urgent loans, loans for the purpose of maintenance, recreation, and other loans to treatment. Each species has its own advantages.

In our republic in commercial banks in this area of consumer loans and loans for the purposes of monitoring with a special emphasis on the use of custody. Being provided with the development of consumer loans also helps to eliminate social inequality. Today, not only in the interest rates on consumer crediting, also adjustment of interest rates in commissions is an important factor.

In the modern era, intermediate between creditors and borrowers, giving the consumer credits occurs on the basis of the agreed contract. Payment of principal and interests on consumer credit in months comes to life on classic form or with the payment schedule of annuitet. In the world's practise the amount of consumer credit in commercial banks and also in the country, as well as determine on an individual basis.

REFERAT.

Mövzunun aktuallığı. İqtisadi metodlar sistemində iqtisadiyyatın idarə edilməsində vacib yeri monetar kateqoriyalar yəni, maliyyə və kredit tutur. Əvvəlki illərin təcrübəsi göstərir ki, maliyyə münasibətlərinin yeni prinsiplərinin inkişaf etdirilməsi, köklü tədbirlərin həyata keçirilməsi olmadan mümkün deyil. Kredit sisteminin stabil vəziyyəti qiymətli kağızlar bazarına, mal və xidmətlər bazarına əhəmiyyətli təsir göstərir. İstehlak kreditləşdirilməsinin inkişaf etdirilməsi, təkmilləşdirilməsi pul vasitələrinin cari dövriyyədən daxili yığıma yönəldərək ölkəni nəinki investisiya, həmçinin infilyasiya böhranından xilas edə bilər. İstehlak kreditləri ilə təmin olunmanın inkişaf etdirilməsi həmçinin sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına yardımçı olur. İqtisadi və sosial tərəflərindən başqa, istehlak kreditləşməsi ölkənin bank sisteminin fəaliyyətinin effektivliyinin və səmərəliliyinin artırılmasında vacib rol oynayır. Müxtəlif ticarət müəssisələrindən uzunmüddət istifadə olunan istehlak, məişət mallarının qısa müddətə alınması əmtəə dövriyyəsini genişləndirir, həmçinin istehsal müəssisələrində istehsalın dinamikasına müsbət təsir göstərir, hansı ki müəssisələr işçilərə məvacib verir, büdcə ilə hesablaşırlar. Buda əhalinin həyat səviyyəsinin son nəticədə artırır, ümumi sosial iqtisadi vəziyyəti stabilləşdirir.

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ İstehlak kreditləşdirməsinin nəzəri və konseptual əsaslarının müəyyən edilməsi;
- ✓ istehlak kreditləşməsinin inkişafına müsbət təsir edən faktorların aşkar edilməsi;
- ✓ borcalanın kredit qabiliyyətini müəyyən edən metodiki aspektlərin analizi;
- ✓ istehlak kreditinin qiymətini müəyyən edən faktorların tədqiqi;
- ✓ istehlak kreditini alacaq nəzərdə tutulan borcalanın ödəmə qabiliyyətinin müəyyən edilməsi üçün metodiki yanaşmaların işlənilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya tədqiqatı nəticəsində aşağıdakı elmi nəticələr əldə edilmişdir:

- ✓ Müasir mərhələdə istehlak kreditləşməsi ilə təmin olunmanın nəzəri konseptual əsasları təhlil edilmişdir;
- ✓ Bank və bank olmayan kredit təşkilatlarında istehlak kreditlərinin müxtəlif növləri təsnifləşdirilmişdir;
- ✓ İstehlak kreditləşməsinə kredit təşkilatlarının metodiki yanaşması hazırlanmışdır;
- ✓ Borcalanın kredit tarixçəsi əsasında istehlak kreditinin təqdim edilməsi üçün onun ödəmə qabiliyyətini müəyyənləşdirən göstəricilər sistemi işlənilib hazırlanmışdır;
- ✓ Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi əsasında istehlak kreditləri bazarının formalaşdırılması və tənzimlənməsi sahəsində kompleks tədbirlər irəli sürülmüşdür;
- ✓ İstehlak kreditləşdirməsinin perspektiv istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqat obyektı və predmeti. Bu dissertasiya işində tədqiqat obyektı kredit təşkilatlarının istehlak kreditləşməsi bazarında fəaliyyəti və bank sisteminin inkişafı şəraitində əhaliyə istehlak kreditlərinin təqdim olunması mexanizmidir. Dissertasiya işinin predmetini isə istehlak kreditləşdirməsinin təkmilləşdirilməsi prosesində yaranan iqtisadi münasibətlər təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası Azərbaycan Respublikası qanun və sərəncamlarından, “Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı” Statistik bülletendən, Mərkəzi Bankın təlimat və hesabatlarından, Maliyyə Nazirliyinin məlumatlarından, mövzuya aid jurnal və bülletenlərdən, İnternet şəbəkəsinin informasiya resursları təşkil edir. Tədqiqat prosesində iqtisadi təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistika qruplaşdırma, müqayisə, iqtisadi-riyazi və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun əsas müddəalarından, irəli sürülmüş təklif və tövsiyələrdən, əldə edilmiş nəticələrdən,

istifadə olunması Azərbaycan Respublikasında istehlak kreditləşməsinin effektiv və dinamik inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin əsas mətni 80 kompüter səhifəsi təşkil edir. İşdə mətndaxili 3 cədvəl, 2 sxem və 3 diaqram verilmiş və 35 ədəbiyyat mənbəyindən istifadə olunmuşdur.